

**Katliamlar Üzerine İnşa Edilen Siyasi Bir Proje:
Ermenilerin Erzurum'da Bağımsızlık İlanı (1918)**

**A Political Project Built on Massacre: Declaration of Armenian
Independence in Erzurum (1918)**

Tolga BAŞAK*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/Type
01.04.2022	08.05.2022	30.06.2022	Aştırma Makalesi
Atıf/Citation: Başak, Tolga, “Katliamlar Üzerine İnşa Edilen Siyasi Bir Proje: Ermenilerin Erzurum'da Bağımsızlık İlanı (1918)”, <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 1 (1), 2022, s. 22-52.			

ÖZET

Bu çalışma Ermeni sorununun I. Dünya Savaşı yıllarında Doğu Anadolu ve özellikle de Erzurum'a yönelik yansımalarını konu edinmektedir. Erzurum merkezli bağımsız bir Ermenistan inşası/yapılanması için Dünya Savaşı'nı önemli bir fırsat olarak algılayan Ermeni milis güçleri/çeteleri bu dönemde bir yandan Osmanlı Devleti'nin savaştığı güçlerle işbirliği yaparken diğer yandan bölgedeki demografik durumu değiştirmek için Türk ve Müslüman unsurlara karşı kitlesel katliamlara/etnik temizliğe girişmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bu konuda almak zorunda kaldığı bazı önlemler sorunu çözmemiş, trajik olayların önü alınamamış, bu esnada Ermenilerin gelecekteki başkentleri olarak tanımladıkları Erzurum'un 1916'da Rusya tarafından işgal edilmesi Ermeni ayrılıkçı hareketini motive etmiştir. Ermeni çeteleri ve milis güçleri Bolşevik İhtilâli'nden sonra Rus askerî gücünün bölgeden çekilmesiyle Erzurum ve çevresinde etkin hale gelmişler ve gelecekte yapılması muhtemel bir halkoylamasında (plebisit) sayısal üstünlüğü ele geçirmek için katliam politikalarına hız vermişlerdir. Şehrin Türk ve Müslüman unsurlarına yönelik bir insan kıyımı başlamış, bu kıyım 1918'in ilk aylarında hat safhaya ulaşmıştır. Bu ortamda yönetim Ermenilerce devralınarak Erzurum'da, “Ermeni Asker İttihadı” adı verilen bir Ermeni yönetimi oluşturulmuş, “Albay Torcom” Erzurum Merkez Komutanlığı'na atanmış, Torcom, Erzurum'daki bu kaos ortamını Ermeni siyasi projesi açısından fırsata çevirmek için 13 Şubat 1918'de şehirde resmi bir törenle Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Ermeni Sorunu, Erzurum, Ermenistan, Albay Torcom

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, tbasak@atauni.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0746-8525

ABSTRACT

This study deals with the reflections of the Armenian question on Eastern Anatolia and especially on Erzurum during the World War I. Perceiving the World War I as an important opportunity for the construction of an independent Armenia based in Erzurum, the Armenian militia forces, while collaborating with the forces fighting the Ottoman Empire, on the other hand, engaged in mass murders against Turkish and Muslim elements in order to change the demographic situation in the region. Some measures that the Ottoman Empire had to take in this regard did not solve the problem, the tragic events could not be prevented, while the occupation of Erzurum, which the Armenians defined as their future capital, by Russia in 1916, motivated the Armenian separatist movement. After the Bolshevik Revolution, the Armenian gangs and militias became active in Erzurum and its surroundings with the withdrawal of Russian military power from the region, and they accelerated their massacre policies in order to gain numerical superiority in a possible future referendum. A massacre of people against the Turkish and Muslim elements of the city began, and this massacre reached its peak in the first months of 1918. In this environment, the administration was taken over by the Armenians and an Armenian administration called “Armenian Soldier Union” was formed in Erzurum, “Colonel Torcom” was appointed to the Erzurum Central Command. Torcom, on 13 February 1918, tried to turn this chaos environment in Erzurum into an opportunity for the Armenian political project, declared the independence of Armenia with an official ceremony in the city.

Keywords: World War I, Armenian Question, Erzurum, Armenia, Colonel Torcom

Giriş

Türkiye’de 19. Yüzyıl’da başlayıp, 20. Yüzyıl’ın başlarına kadar devam eden Ermeni katliam hareketleri, bölgedeki etnik ve demografik şartlarla uyumsuz soyut bir siyasi projenin¹ uygulanabilmesi için tasarlanmıştı. Türkiye’nin doğusunda

¹ I. Dünya Savaşı’ndan sonra Ermeni önderleri tarafından Paris Barış Konferansı’na sunulan siyasi proje, Erzurum merkezli olmak üzere, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Çukurova bölgesini içine alacak şekilde Karadeniz’den Akdeniz’e kadar ulaşan *Büyük Ermenistan*’ın inşası projesiydi. (The Armenian Question Before The Peace Conference, “A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919”, *The Armenian Review*, Vol: XXVII, No: 3-107, (Autumun 1974)), s.227-259.) Bununla beraber Ermenilerin, adı geçen bölgelerde Türk ve Müslüman unsurlara karşı azınlıkta olmaları bu projeye soyut bir içerik yüklüyor; bu projenin uygulanması, İtilaf devletlerinin devasa askerî ve maddi yükümlülük altına girmelerini gerektiriyordu. (*The National Archive of United Kingdom, Public Record Office, Foreign Office, 371/ 3657/33779, Lord Derby to Lord Curzon, No: 424, February 27th 1919; PRO. FO. 608/271/4, “General Staff Comments on M. Berthelot’s Note of 12.12.19. and the Comments of the Political-Section Thereon”, Lieut. Colonel, G.S.M. Gribbon, 10 January 1920; The Parliamentary Archives, House of Lords Record Office, Lloyd George Papers, F/206/4/14, “Erzerum and the Western Boundary of Armenia” General*

Erzurum merkezli bir Ermenistan haritası çizmek şeklinde özetlenebilecek olan bu siyasi projenin önündeki en önemli engel ise bölgedeki Türklerin nüfus yoğunluğu olarak belirlenmiş, I. Dünya Savaşı yılları bu temel sorunu halletmek yolunda Ermeni çeteleri ve terör örgütlerince önemli bir zaman dilimi/fırsat olarak algılanmıştı.²

Tarihî süreçte ayrılıkçı Ermeni milli hareketinin, katliam hareketlerini bir yöntem olarak belirlemesi, Ermeni sorunu ile katliam pratiğini iç içe girmiş iki kavram haline getirmiş, Türk ve Müslüman unsurların kitlesel imhası şeklinde formüle edilen Ermeni terör ve katliam hareketleri³ Ermeni milliyetçiliğini motive eden bir unsur haline gelerek 20. yüzyılın başlarında Kafkasya, Doğu Anadolu ve Çukurova bölgesindeki Türk ve Müslüman unsurların emsalsiz trajediler yaşamasına neden olmuştu.⁴

I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla beraber Türkiye'nin doğu bölgelerine yönelik emperyalist politikalarını uygulamaya koymak isteyen Rusya, bu noktada Ermeni milliyetçiliğini sömürmüş,⁵ Ermeni çete ve militanları ise Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve Rusya ile işbirliği bağlamında somutlaşan menfaat birlikteliğinden önemli ölçüde faydalanıp,⁶ bu süreçte etnik temizlik hareketlerine

Staff War Office, 11.2.1920, B.B Cubitt, (War Office) to Secretary of the Cabinet, 12 February 1920.) Adı geçen İngiliz arşivi bundan sonraki dipnotlarda [PRO. FO] şeklinde verilecektir.

² Tolga Başak, "Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919), Atatürk Üniversitesi, *Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/45, (Aralık-2010), s.29-30.

³ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, II, (1914-1919) (1919-1921)*, Ankara, 2001; *The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View*, Published by The National Congress of Turkey, Constantinople, 1919, s.23-24.

⁴ Ermeni katliam hareketleri ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906-1918*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 23, Ankara, 1995; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, II, (1914-1919);(1919-1921)*, Ankara, 2001; *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Tercüme: Azmi Süslü, Ankara, 1986; Ziazan Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century: The Origins and Development of Armenian Political Parties*, Phd, Stanford University, USA,1958; *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri, (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)*, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003; A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982; Betül Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, (Hatıralar, Belgeler, Kazılar), Erzurum, 2004; Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara, 1999; Ercan Karakoç, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terör Örgütü, (Hınçak-Taşnak'tan Asala ve Jcag-Ara'ya)*, İstanbul, 2009; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Atrocities Committed by the Armenians in Kars and its Vicinity*, Ankara, 1999; Eric Feigl, *A Myth of Terror: Armenian Extremism: Its Causes and Its Historical Context*, Salzburg, 1986.

⁵ Manough Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995, s.46.

⁶ *The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View*, s.74-81; Ahmed Rustem Bey, *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne*, Imprimerie Staempfli&cie, Berne, 1918, s.66-67.

başlamışlardı.⁷ Savaşın ilk aylarında sadece Kars ve Ardahan bölgesinde etnik temizliğe tabi tutulan Müslümanların sayısı 30.000'i bulmuştu.⁸

Rus birlikleriyle eşzamanlı hareket eden Ermeni milisleri Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Türk-Müslüman unsurlara yönelik etnik temizlik hareketi başlatmışlar,⁹ bu durum bölgedeki Rus komutanlarını dahi tedirgin eder olmuştu.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin savaş esnasında güvenlik gerekçesiyle almış olduğu önlemler¹¹ dahi etnik temizlik faaliyetlerinin önünü kesmedi.¹² Tarihi özelemlerini tatmin etmek isteyen Rusya, Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını işgal etmiş, neticede ortaya çıkan askerî şartlar, siyasi projelerini yapılandırmak isteyen Ermeni çete ve militanlarını cesaretlendirmişti.

Rusya'nın 1917'de Bolşevik İhtilâli sonucunda savaş dışı kalması, Ermeni katliam hareketlerinin daha kapsamlı ve yoğun bir hale gelmesine neden oldu.¹³ İhtilalle beraber Rus ordularının Doğu Anadolu'dan çekilmeye başlaması¹⁴ Ermeni çete ve militanlarını bölgenin hâkim unsuru haline getirmiş,¹⁵ neticede katliamlar

⁷ *The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View*, Document No: 18, "Statistics of the Moslem Population of the Provinces which had been Occupied by the Russians and the Aproximative Figures of the Refuges and the Inhabitants whose Fate is Unkown, s.157; Ahmed Rustem Bey, *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne*, Belge No: 1-13, s.165-180; Haluk Selvi, *I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2004, s.83; Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara, 1999, s.53-54; Erdal İlter, *Armenian and Russian Oppressions, (1914-1916), (Testimonies of Witnesses)*, Ankara, 1999, s.13-20; Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara, 2000, s.95-107,109-112,172.

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.SYS.HU*, kr. 110, dos.12-1, nr.2'den naklen *Arşiv Belgelerine Göre Kaşkalar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906-1918*, Belge No: 2, s.50-52; *BOA. HR. SYS. 2878/1*, Belge No: 2'den naklen *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, (1914-1919)*, Ankara, 2001, Belge No: 1, s.1-2; *BOA. HR. HU, Kr.122/6'den naklen Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915-1920)*, Ankara, 1995, Belge No: 3, s.20-21.

⁹ Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, s.159-163. Salahi Sonyel, savaş sonrası döneme ait bir İngiliz kaynağını referans gösteren Justin Mccarthy'nin ifadeleriyle Ermenilerin sadece Van ve Bitlis bölgelerinde 300 ila 400.000 arasındaki bir Kürt nüfusunu katlettiklerini vurgulamıştır. (Sonyel, *Great War and the Tragedy of Anatolia*, s.160.)

¹⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri, III, (1907-1921)*, Ankara, 2006, Belge No: 66, s.160-166; Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967, s.57; Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987, s.27-29; Yarbay Tverdohlebov, *Gördüklerim, Yaşadıklarım, (Erzurum 1917-1918)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s.6-7; Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Ermeniceden Türkçeye Çeviren: Mariam Arpi, Nairi Arek, İstanbul, 2003, s.193; Selvi, *I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, s.99.

¹¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.5-10; Belge No: 17, s.30-32; Ahmed Rustem Bey, *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne*, s.69.

¹² Salahi Ramadan Sonyel, *The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy*, Published by K. Rustem&Brother, London, 1987, s.302-307.

¹³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Atrocities Committed by the Armenians in Kars and its Vicinity*, Ankara, 1999, s.28-44, Annex I, II, s.108-114.

¹⁴ Rus orduları, Bolşeviklerin 1917 Ekimi'ndeki darbelerinden sonra çökmüş, askerler, vaat edilen topraklardan paylarına düşeni almakta geç kalmamak için birliklerini terk edip, memleketlerine dönmeye başlamışlardı. (Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1995, s.316-317.)

¹⁵ Kırzioğlu, *Atrocities Committed by the Armenians in Kars and its Vicinity*, s.74.

devasa boyutlara ulaşmıştı. Bolşevik İhtilâli'nin yücelttiği kavramlardan biri olan *self-determinasyon* prensibini, “Türkiye Ermenistanı” veya “Batı Ermenistan” olarak tanımladıkları bölgenin Türk hâkimiyetinden kurtarılması şeklinde yorumlayan¹⁶ Ermeni çeteleri, Rus ordusundan aldıkları teçhizat ve silahlarla¹⁷ bir yandan işgal altındaki bölgeleri Türk ordusuna karşı savunmak için dış destek ararlarken¹⁸ diğer taraftan Türk-Müslüman unsurlara yönelik katliam hareketlerini zirve noktasına taşıdılar. Rus işgaliyle beraber bölgedeki Türk-Müslüman nüfusun önemli bir kısmının hayatını kaybetmesine, hayatta kalanların bir bölümünün de göç etmiş olmasına rağmen, Ermeniler bölgede hâlâ azınlıktaydılar.¹⁹ Bir bölgeyi “Ermenileştirmeye” çalışmanın en kolay/pratik yolu, o bölgedeki Türk-Müslüman unsurların yok edilmesi idi.²⁰ Bu dönemde Rus işgal bölgesinden kaçamayan Türk-Müslüman nüfusun büyük bir kısmı katledildi.²¹ Ermeniler, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya’da Türk-Müslüman halka karşı gerçek bir soykırım politikası uyguladılar.²²

Bolşevik İhtilâli Sonrası Gelişmeler

Bölgede yaşanan trajedinin en önemli sorumlularından biri Rusya’ydı. Bolşevikler tarafından 26 Ekim 1917’de yayımlanan *Barış Dekreti* ile ilhaksız, tazminatsız, demokratik ve adil bir barış yapılması teklif edilmiş, 18 Aralık 1917’de Osmanlı Devleti ve ihtilalden sonra Kafkasya’da kurulan *Maverâ-yı Kafkas Komiserliği*²³ ile Erzincan’da yapılan mütarekeden²⁴ sonra Türk-Rus savaşı son bulmuş, 3 Mart 1918’de Brest Litovsk’ta imzalanan anlaşma²⁵ ile de İttifak devletleri ile Rusya arasındaki savaş noktalanmıştı.²⁶ Bununla beraber Maverâ-yı Kafkas Komiserliği adı geçen antlaşmayı ve bu antlaşma gereğince Kars, Ardahan

¹⁶ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.96.

¹⁷ Aslan, *Erzurum’da Ermeni Olayları*, s.101-102; Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.221-222; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Ankara, 1998, s.222.

¹⁸ PRO. FO. 371/3062/231202, Aneurin Williams, Chairman of British Armenian Committee to The Rt. Hon. Lord Robert Cecil, The Foreign Office, December 4th. 1917.

¹⁹ Justin McCarthy, Carolyn MCarthy, *Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question*, Washington, 1989, s.57.

²⁰ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.241,269.

²¹ Stefanos Yerasimos, *I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Ankara, 2002, s.19.

²² Tenzile Rüstemhanlı, *Ermeni Mezalimi, Türk-Müslüman Soykırımı*, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2009, s.122.

²³ Bolşevik Devrimi’nin ilk sonucu olarak Kafkasya’da 28 Kasım 1917’de *Transkafkasya/Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği* kuruldu. Kafkasya’da oluşturulan bu komiserlik, feshedilen Rus iktidarı yerine kendi otoritelerini kurmayı uman, Azeri önderler, Gürcü toprak sahipleri ve milli özlemler besleyerek geleceğin yönetici sınıfını oluşturmayı amaçlayan radikaller arasında güçlkle oluşturulan bir koalisyondu. Yapısı ve yönelimi bakımından Gürcü ağırlıklı bir kuruluş olan bu komiserlik, başlangıçta bir hükümet kurmaya ya da Transkafkasya’nın bağımsızlığını talep etmeye kalkışmadı. Bununla birlikte komiserliğin bakış açısı esas itibariyle Bolşevik aleyhtarıydı. (E. H. Carr, *Bolşevik Devrimi I*, Çeviren: Orhan Suda, İstanbul, 1989, s.312.)

²⁴ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.109-110.

²⁵ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.103-104.

²⁶ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.295; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.331-334.

ve Batum'un Türkiye'ye verilmesini kabul etmediğini açıkladı.²⁷ Brest Litovsk'taki barış görüşmeleri esnasında Bolşevikler tarafından yayımlanan *13 Nolu Dekret*²⁸ ise Rusların Ermenileri silahlandırdıktan sonra Türk topraklarından çekileceklerini ve bölgenin Türklere iadesinin önlenmeye çalışılacağını ortaya koymuştu. Dolayısıyla Bolşeviklerin bu tavırları, bölgede Ermeniler tarafından Türklere yapılan etnik temizlik hareketlerine ivme kazandırmış,²⁹ bölgedeki trajedi sonlanmamıştı. Adı geçen dekreti yayımlayarak Ermenileri heyecanlandıran, bütün silah, cephane ve erzaklarını Ermenilere veren, bölgenin idaresini onlara teslim etmek suretiyle savunmasız Türk halkını Ermenilerin insafına terk eden o zamanki Rus yöneticileriydi.³⁰

Bolşevik İhtilâli'nden sonra savaştaki müttefiki Rusya'yı kaybetmesi üzerine Doğu Anadolu ile Kafkasya politikalarında bölgedeki Ermeni askerî gücüne destek veren İngiltere de bu katliamlarda ciddi bir sorumluluk sahibiydi. Rusya'nın savaş dışı kalmasıyla Doğu Anadolu, Kafkasya ve Hazar güzergâhının Türklere karşı savunmasız hale gelmesi, sadece Ermenileri değil, İngiltere'yi de rahatsız etmiş, Doğu'daki en önemli müttefikini (Rusya) kaybeden İngiltere, Türklerin *Panturanist* tavırlarıyla karşı karşıya kalmıştı. Türklerin Hazar'a ulaşmalarını engelleyecek bir set oluşturulamaması halinde İngiliz İmparatorluk sömürgesi Hindistan dahi Türklerin tehdidi altına girmişti.³¹ Bu noktada daha önce menfaat birlikteliği ve ortak

²⁷ PRO. FO. 371/3400/3758, "Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries, March 20th, 1918", D.I.I.B to Foreign Office, March 21th, 1918. 13 Mart 1918'de, İsveç basınında, Ermeni cephesindeki Türk Komutanı Vehip Paşa'ya iletmek üzere Transkafkasya Komiserliği'nden Transkafkasya Orduları Genel Komutanı General Odişelidze'ye gönderilen bir mesaj yayımlanmıştı. Bu mesaja Transkafkasya Komiserliği, Transkafkasya'nın durumu ve şartları hakkında ne Petrograd Hükümeti'nin ne de başka bir merciin sorumluluğunu tanıdığını açıklıyordu. (PRO. FO. 371/3400/3758, "Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries, March 20th, 1918", D.I.I.B to Foreign Office, March 21th, 1918.)

²⁸ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.100; Kamuran Gürün, *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, London, İstanbul, 1985, s.224, 225. "Türkiye Ermenistanı" hakkındaki bu bildiri, altında Lenin ve Stalin'in imzaları olmak üzere 13 Ocak 1918'de Pravda (Petrograd) gazetesinde yayımlanmıştı. Adı geçen bildiri, bölgede milletlerin kendi geleceklerini tayin etme hakkından bahsedip, Doğu Anadolu'da referandum yapılacağına işaret ediyordu. Bunu temin amacıyla bölgede derhal bir *Ermeni Halk Milisi* kurulacak ve savaş esnasında bölgeden uzaklaştırılan Ermenilerin yerlerine dönmeleri sağlanacaktı. Bolşevikler bu bildiriye Doğu Anadolu'yu Ermeniler vasıtasıyla elde tutabilmek için yayımlamışlardı. (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: 3, Kısım: 4, 1914-1918 Genel Savaşı, Ankara, 1991, s.121.)

²⁹ Selvi, *I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, s.85-87; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.123-127.

³⁰ Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, s.102. Şubat ve Mart İhtilalleri sonrası Rus hükümetlerinin Ermenilere ilişkin uygulamaları hakkında bkz. Enis Şahin, *Türk-Ermeni İlişkileri, Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri, 1918*, İstanbul, 2005, s.19-33.

³¹ 3 Aralık 1917'de Versay İngiliz Savaş Konseyi tarafından hazırlanan, *Ermenistan'daki Askerî Durum Değerlendirmeleri* başlıklı raporda bölgedeki durum ve muhtemel gelişmeler hakkında detaylı bilgiler verilmek suretiyle Türklerin 1918 yılı bahar aylarında Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya yönelik operasyonlara başlayabilecekleri kaydedilmişti. Adı geçen raporda, Rusların cepheyi Türklere bırakması halinde Türklerin sadece Doğu Anadolu'yu geçmekle kalmayıp aynı zamanda Güney Kafkasya ve Kuzey İran'a ve hatta Afganistan ve Merkezî Asya'ya kadar ilerleyebilecekleri kaydedilmişti. (CABINET/İngiliz Kabine Tutanakları) 25/120, S.W.C. 1 Secret, 3 December 1917,

düşman algısından dolayı Ermeni çete ve militanları ile Rusya'yı birlikte hareket etmeye yönelen sebepler, savaşın sonlarına doğru bu sefer de İngiltere ve Ermeni çetelerini bir araya getirdi.³² Hâlihazırda Kafkaslarda 35.000 kişilik Ermeni kuvveti vardı ve Rus ordusunda dağınık halde bulunan 150.000 civarındaki Ermeni milis gücü de Kafkasya'da konuşlandırılabilirdi. 160.000 Ermeni piyadesinin savaşmaya hazır olduğu; silah, cephane ve para sağlanması halinde Ermeni lideri Antranik'in³³ de bölgede savaşacak 50-60 bin Ermeni gönüllüsü toplayabileceğinden bahsediliyordu.³⁴

İngiltere ve Ermeniler açısından Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın Türklere karşı savunulması zorunlu hale gelmişti. İngiltere bu süreçte Hindistan'ı güvence altına almak ve bölgedeki petrolü Türklere kaptırmamak için Kafkasya'yı savunmaya çalışırken, savaşın başlarında Rusya'nın kullandığı *Ermeni potansiyeline* göz dikmiş,³⁵ bölgedeki Ermeniler de Türk ordusuna karşı koymak adına destek alacakları tek güç olarak İngiltere'ye bel bağlamışlardı.³⁶ Neticede İngiltere, Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Ermeni birliklerine finansal destek sağlayarak, bu çetelere Türk ordusuna karşı bölgeyi savunma görevi verdi.³⁷ Bu görevi yerine getirecek kapasiteye sahip olmayan Ermeni çeteleri/birlikleri ise almış oldukları bu

“Supreme War Council-British Section, “Note On The Military Situation In Armenia.”) Adı geçen kabine tutanakları bundan sonraki dipnotlarda [CAB] şeklinde verilecektir.

³² PRO. FO. 371/3016/209437, General Shore to Department of Military Intelligence, No: UL. 30, 28.10.17; PRO. FO. 371/3016/209437, War Office to Foreign Office, No: 0149/4786. (M.O.2), November 1, 1917; PRO. FO. 371/3016/219307, General Shore to Department of Military Intelligence, November 14, 1917; War Office to Foreign Office, No: C 149/4786 (M.O.2), November 15, 1917; PRO. FO. 371/3284/75611, “Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians”, Department of Intelligence to Foreign Office, April 29th, 1918.

³³ Antranik hakkında bkz. Bkz. Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Ermeniceden Türkçeye Çeviren: Mariam Arpi, Nairi Arek, İstanbul, 2003; Haluk Selvi, “Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, I*, Ankara, 2003, s.459-473.

³⁴ CAB 24/29. GT.2347, General Barter, Russia to C.I.G.S, War Office, 15/10/17, 10.29 pm, 1310; PRO. FO. 371/3062/240614, Department of Military Intelligence to Foreign Office, December 18th, 1917; PRO. FO. 371/3062/240614, Colonel Spiers to War Office, Paris, 13th December 1917, No.1660; CAB 23/4/ War Cabinet 255, Minute of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street, S.W. on Tuesday, October 23, 1917 at 11/30 A.M.

³⁵ İngiliz askerî çevrelerine göre Türk ileri harekâtı ile ortaya çıkacak bu tehlikeli durumu önlemenin tek yolu, bölgede Rus olmayan ırkların ülkelerini savunmaları istemindeki milliyetçilik duygularını kullanmaktı. İngiliz askerî raporlarına göre hâlihazırda “Ermenistan” sınırında Rus ordusunun bir bölümünü oluşturan 35.000 Ermeni askerî bulunurken, Antranik komutasında da birkaç bin gönüllü Ermeni vardı. Dahası Rus ordusunda 150.000 Ermeni savaşıyordu. Ermeniler, Rus ordusunun Avrupa'da dağılması sonucunda muhtemelen Kafkasya'ya doğru yönelecekler, silah, cephane ve para sağlanması halinde bunları savaşmaya teşvik etmek zor olmayacaktı. Bu süreçte Rus ordusundan silah ve cephane satın alınabilir, organize edilmeleri halinde Ermeni kuvvetleri bölgede Türkleri meşgul edip, onları Kafkasya'dan uzak tutabilir, böylece Mezopotamya'daki durum da rahatlayabilirdi. Bu yüzden İngiliz otoriteleri, dönem itibarıyla Ermenilere silah, para ve cephane tedarikinin İngiltere'nin menfaatine olduğunu düşünüyorlardı. (CAB. 25/120, S.W.C. 1 Secret, 3 December 1917, “Supreme War Council-British Section, “Note On The Military Situation In Armenia.”)

³⁶ PRO. FO. 371/3062/231202, Aneurin Williams, Chairman of British Armenian Committee to The Rt. Hon. Lord Robert Cecil, The Foreign Office, December 4th. 1917.

³⁷ PRO. FO. 371/3284/75611, “Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians”, Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th 1918.

destekle bölgedeki Türk-Müslüman unsurlara karşı daha kapsamlı katliamlar yapmaya başladılar.³⁸ Savaşın sonunda Van, Bitlis ve Erzurum Müslümanlarının %40'ı hayatta olmayacak,³⁹ Doğu Anadolu'da yaşayan bir milyondan fazla Müslüman hayatını kaybedecek,⁴⁰ resmî kayıtlara göre savaş esnasında Ermenilerce yapılan etnik temizlik hareketleri sonucunda hayatlarını kaybedenlerin sayısı 363.141'i bulacaktı.⁴¹

Dönem itibariyle Ermeniler tarafından güncellenen kitlesel katliam hareketlerini motive eden etkenlerden biri de ABD Başkanı Wilson'un 1918 yılı başlarında yayımladığı ilkelerdi. Başkan Wilson'un 8 Ocak 1918'de açıkladığı ilkelerin 12. Maddesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği sorununa da açıklık getirmiş, buna göre Osmanlı İmparatorluğu için *self-determinasyon* prensibinin sözü konusu olacağı ve imparatorluğun Türk kısımlarına dokunulmayacağı ifade edilmişti.⁴² Wilson İlkelerinin, Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde Türk egemenliğinin süreceğinden bahsetmesi, Ermenileri tedirgin etmiş, bölgenin demografik yapısını değiştirmek isteyen Ermeni çeteleri, Türk ve Müslüman unsurlara yönelik kitlesel katliam hareketlerine hız vermişlerdi.

Erzurum'daki Durum ve “Ermeni Bağımsızlık Deklarasyonu”

1917 yılı sonları ve 1918 yılı başlarında adı geçen katliamlarla en fazla yüzleşmek zorunda kalan şehirlerden biri Erzurum oldu. Siyasi projelerinde, *Garin/Garine* olarak isimlendirdikleri Erzurum'u “başkent” olarak tanımlayıp, bu

³⁸ FO. 371/3400/37581, Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, March 14, 1918; FO. 371/3301/131359, Foreign Office to Lord Derby (Paris), July 27th, 1918, 4 p.m., No: 1540 (R); FO. 371/3405/196800, Department of Military Intelligence to Foreign Office, 29th November, 1918; FO. 371/3657/3404, British High Commission, Constantinople (Richard Webb) to Foreign Office (A. J. Balfour), No: 76/1212, December 22, 1918; McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s-223-231; Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, s.164; Dönem itibariyle Ermeniler tarafından yapılan katliamlara ilişkin Türk ve Rus askeri makamları arasındaki yazışmalar için bkz. Halil Kemal Türközü, *Armenian Atrocity According to Ottoman and Russian Documents*, Ankara, 1986, s.31-57.

³⁹ Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, s.163. Osmanlı'nın Doğu vilayetlerinde, 1912-1922 yılları arasında Müslüman ahalinin nüfus kaybına ilişkin istatistikî bilgiler için bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Tablo No: 21, s.273.

⁴⁰ Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, s.173; Salahi R. Sonyel, *Falsification and Disinformation, Negative Factors in Turco-Armenian Relations*, Ankara, 2000, s.42.

⁴¹ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, I*, “Ermeniler Tarafından Türklere Uygulanan Katliama ait Cetvel”, s.375-377.

⁴² Briton Cooper Busch, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*, New York, 1976, s.74; Alan Everard Montgomery, *Allied Policies in Turkey From the Armistice of Mudros, 30th October, 1918 to the Treaty of Lausanne, 24th July, 1923*, Phd., London Universty, 1969, s.10; Stephan F. Evans, *The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-38*, The Eothen Press, 1982, s.6. Başkan Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihli barış programının Osmanlı Devleti'ne ait 12. Maddesi şu şekildeydi: “Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımlarına itirazsız bir hâkimiyet sağlanmalıdır, fakat bugün Türk boyunduruğu altında bulunan diğer milletlerin de mutlak güvencilik içinde varlıklarının ve zahmetsizce gelişmelerinin kefalet altına alınması lazımdır. Çanakale Boğazı uluslararası garanti altında bütün milletlerin ticaret gemilerinin serbestçe geçmelerine açık olmalıdır. (Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, III/4*, s.627; Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, Çeviren: Şerif Erol, İstanbul, 1996, s.5; *Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Müvarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1962, s.22.)

şehre son derece önem veren Ermeniler, *Erzurum'suz bir Ermenistan inşasının mümkün olmayacağını* düşünüyorlar, bu kaleyi “geleceklerinin anahtarı” olarak görüyorlardı.⁴³ Şehrin 1916'da Rus işgali altına girmesiyle⁴⁴ birlikte heyecanlanan ama bu dönemde katliam pratiği açısından umduklarını bulamayan Ermeni çeteleri,⁴⁵ Bolşevik İhtilâli'nden sonra Rus askerî gücünün bölgeden çekilmesiyle Erzurum ve çevresine geniş dalgalar halinde saldırmışlar,⁴⁶ şehirde emsalsiz bir insan kıyımı başlamış, bu kıyım 1918'in ilk aylarında hat safhaya ulaşmıştı.⁴⁷

Esasında Rusya'daki 1917 Şubat Devrimi sonrasında Rus birliklerinin bir kısmı cepheyi terk etmeye başlamış, Ekim (Bolşevik) Devrimi ise Rus ordusunun Anadolu ve Kafkasya'daki varlığını tamamen sonlandırmıştı. 1917 yılı ortalarından itibaren, cephedeki boşluğu Ermeniler vasıtasıyla doldurmak isteyen Rusya, bölgede Ermeni birlikleri teşkil edip, bu birlikleri Ermeni ve Rus subayların komutası altında silahlandırmaya başlamış, neticede bu Ermeni birlikleri Doğu Anadolu'daki Rus işgal bölgelerinde konuşlandırılmıştı.⁴⁸ Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Rus ordusu, artık yalnızca Rus subayları ve Ermenilerden oluşan birlikler halini almış,⁴⁹ bu arada bölgede Ermeni Halk Sovyetlerinin de teşkil edilmesi tasarlanarak aslen bir Ermeni Bolşeviki olan *Stephan Şaumyan* 1917'nin son günlerinde Kafkasya komiseri olarak atanmıştı.⁵⁰ Bolşevik yönetimi, Doğu Anadolu'nun Türklere devredilmemesi için elinden gelen her şeyi yapıyordu.⁵¹ Wilson İlkelerinin yayımlanmasından bir hafta sonra deklere edilen Lenin ve Stalin imzalı *13 Nolu*

⁴³ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VIII, 1920*, Edited by Rohan Butler, M.A. and J. P. T. Bury, M.A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958, s.117-118. Ermeni siyasi projesinde Erzurum'a verilen önem, Ermeni önderleri tarafından savaştan sonra Paris'te toplanan Barış Konferansı'nın çeşitli oturumlarında da gündeme getirilecek, Bugos Nubar ve Avetis Aharonyan, Erzurum'un, Ermenistan'ın kilit noktası olduğundan bahsedip, buranın Ermenistan haritasına dâhil edilmesi için yoğun çaba sarf edeceklerdi. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası, (1830-1923)*, İstanbul, 2008, s.482-497.

⁴⁴ Konu hakkında bkz. Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2006.

⁴⁵ Erzurum'un 1916'da Rus birlikleri tarafından işgal edilmesinden sonra şehir askerî bir birlik içerisinde yer almayan Ermenilerin girmelerine izin verilmemişti. (Tverdohlebov, *Gördüklerim, Yaşadıklarım, (Erzurum 1917-1918)*, s.5.)

⁴⁶ Tverdohlebov, *Gördüklerim, Yaşadıklarım, (Erzurum 1917-1918)*, s.5.

⁴⁷ Erzurum ve çevre bölgelerindeki Ermeni katliamları hakkında bazı eserler için bkz. *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Hareket-i İhtilaliyesi*, İstanbul, 1332 (1916), s.366-376; Yarbay Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım, (Erzurum, 1917-1918)*, Genelkurmay Askerî ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007; Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, Atatürk Üniversitesi Ofset Tesisleri, Erzurum, 2004; Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri, (1914-1918)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s.71-121; Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları, Ankara, 1995, s.220-276; Ahmet Refik Altınay, *Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kitâle*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1998, s.62-73; Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara, 1974; Mehmed Hocoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976.

⁴⁸ Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları*, s.94.

⁴⁹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.198, 221.

⁵⁰ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.99.

⁵¹ Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri, (1914-1918)*, s.81.

Dekret'in de Doğu Anadolu'da referandum yapılacağına işaret etmesi, bölgede Ermeni birlikleri/çeteleri ile baş başa kalan savunmasız Türk ve Müslüman nüfus için durumun daha da vahim bir hale gelmesine neden oldu.

Gelecekte yapılması muhtemel bir halkoylamasında (plebisit) sayısal üstünlüğü ele geçirmek isteyen Ermeni çeteleri/birlikleri, savaşın başından itibaren uygulamaya başladıkları katliam politikalarına hız verdiler. 1914-1915'te yapılandırılan Rus-Ermeni işbirliği Bolşevik-Ermeni işbirliğine evrilmişti. Gelinek noktada Bolşevikler de Rusya'nın Doğu Anadolu güzergâhlı tarihî Akdeniz politikalarını Ermeniler üzerinden yapılandırmaya çalışıyorlar,⁵² Bolşevik siyasetinden yararlanmak suretiyle Doğu Anadolu'daki Rus işgal bölgelerinde hâkim unsur haline gelmek isteyen Ermeniler ise bağımsız Ermenistan eksenli siyasi projelerini uygulamaya koyuyorlardı.

Bu süreçte İtilaf devletlerinden destek vaadi de alan *Batı Ermenileri Konseyi*,⁵³ 1917'nin son ayı içerisinde Türk ordusunun muhtemel ilerî harekâtına karşı işgal bölgelerini savunmak istemiyle yaklaşık 20.000 kişilik bir *Ermeni Milis Teşkilatı* oluşturma projesini kabul etmiş, Batı Ermenileri Konseyi'nce oluşturulan Savunma Konseyi'nin komutanlığına ise bazı itirazlara rağmen, Rus Kafkas Ordusu Komutanlığınca tümgeneralliğe yükseltelen *Antranik* seçilmişti.⁵⁴ Batı Ermenilerinden oluşan askerî birliğin ilki, Erzurum ve Erzincan, ikincisi Hınıs ve Karakilise, üçüncüsü ise Van ve Zeytin alaylarından oluşturuldu.⁵⁵

Kafkasya'daki Rus komutanları, Rus ordusunun çözülmesi karşısında, Ermeni gönüllü birliklerini bölgede güvenilebilir tek askerî güç olarak görmeye başlamışlar,⁵⁶ mevcut durumda sadece motive edilmiş milli birliklerden istifade edilebileceğini düşünen Rus Kafkas Orduları Başkomutanı *General Przevalskiy* de aynı günlerde bir Ermeni kolordusunun kurulmasını onaylamış, adı geçen kolordu

⁵² Bolşevik yönetimi, *13 Nolu Dekreti* yayımlamak suretiyle bir bakıma Çarlık Rusyası'nın halefi olduğunu itiraf etmişti. Bölge nüfusunun Ermenilerden teşekkül edilerek Hristiyanlaştırılması, Doğu Anadolu'nun Rusya'ya ilhakını kolaylaştıracaktı. (Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, (1914-1918), s.80.)

⁵³ Batı Ermenileri, Rusya'daki ilk devrimden sonra 1917'nin Mayıs ayında Erivan'da bir toplantı yaparak Ermeni sorunu ile ilgili faaliyetleri organize etmek amacıyla Batı Ermenileri Konseyi'ni kurmuşlardı. Bu konseyin adı daha sonra Ermeni Ulusal Konseyi'ne dönüşecekti. (Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.205-206.)

⁵⁴ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.113; Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları*, s.95; Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s.81. 1917'nin Ekim ayında İngiltere'nin Tiflis'teki askerî temsilcisi General Shore ile de görüşen Antranik, İngiliz generaline, Türkiye Ermenilerinin bir ay içerisinde 10.000 kişilik güçlü bir birlik oluşturabileceklerini ve Ermenilerin, İngilizler tarafından kontrol edilip dağıtılmak üzere 5 ile 10 milyon ruble arasında bir meblağı toplayabileceklerini ifade etmişti. Antranik, silah ve cephanenin İngiltere ve Rusya tarafından sağlanması halinde komutası altındaki birliklerin sayısını 20.000'e çıkarabileceğini belirtmiş, kendisinin Van bölgesinde savaşmak istediğini açıklamıştı. (*PRO. FO. 371/3016/235937*, General Shore (Tiflis) to Department of Military Intelligence, 10 Aralık 1917, No: 133.)

⁵⁵ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.113.

⁵⁶ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.205.

komutanlığına Rus generallerinden *Tovmas Nazarbekov*,⁵⁷ sivil komiserliğe de I. Dünya Savaşı'nın başlarında Ermeni gönüllü alaylarının birinin komutanı olan *Drostamat Kanoyan* getirilmişti. Ermeni kolordusunun I. Tümenine *General Areşov*, II. Tümenine *Albay Silikov*, III. Tümenine ise *Antranik* komuta ediyordu. Kolordunun tek süvari alayı *Albay Korganov*'un yönetimindeydi. Oluşturulan bu Ermeni ordusunun mevcudu 25.000 idi.⁵⁸ Rus ordusundaki Ermeni askerler ve diğer gönüllülerin desteğiyle bu sayı 35.000'i bulacaktı.⁵⁹ 1917-1918 kışında Rus ordularının Doğu Anadolu'dan akın akın çekildikleri esnada teçhiz edilen Ermeni birlikleri, Türk ordusuna karşı direnme azmindeydiler.⁶⁰

1918 yılının Ocak ayının sonu itibarıyla Nazarbekov'un komuta ettiği Ermeni ordusunun tümenleri, Erivan ve Gümrü'den, Van ve Erzurum'a kadar olan bölgenin stratejik noktalarını işgal ettiler.⁶¹ Erzurum, General Antranik ve General Areşov'un birliklerince işgal edilmiş,⁶² bu esnada Türkiye Ermenilerince oluşturulan bir takım çeteler de Van, Erzincan ve Erzurum civarında toplanarak bu işgale destek olmuşlar, bu Ermeni birlikleri bölgede Rus ordusundan kalan çok sayıda yiyecek, silah ve cephaneyi ele geçirmişlerdi.⁶³

Siyasi projelerinde Erzurum'u başkent olarak tanımlayıp, buraya "vatanlarının kalbi" olarak bakan Ermeniler,⁶⁴ bölgedeki askerî gelişmeleri fırsata çevirmeye çalıştılar. Rus ordusunun önemli bir kısmının çekilmesiyle Erzurum'da bir kaos ortamı yaşanmış,⁶⁵ bir süre sonra şehir, Kafkasya Rus Ordusu Genel

⁵⁷ Nazarbekov hakkında bkz. Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.206-207.

⁵⁸ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.113-114; Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları*, s.95-96.

⁵⁹ H. Pasdermajian, *Histoire De L'Arménie*, Paris, 1986, s.417'den naklen Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri, (1914-1918)*, s.82. Savaşın sonra Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar tarafından Londra'da Lord Balfour'a gönderilen 30 Kasım 1918 tarihli bir yazıda, Bolşevik Devrimi'nden Mondros Mütarekesi'ne kadar Antranik ve Nazerbekov'un komutası altında Türklere karşı direnen Ermenilerin sayısının 40.000'den fazla olduğu belirtilmişti. (FO/371/3405/198498, National Armenian Delegation to Mr. Balfour, le 30 novembre, 1918.)

⁶⁰ Christopher J. Walker, *Visions of Ararat, Writings on Armenia*, London, New York, 2005, s.123.

⁶¹ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.114.

⁶² Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.114.

⁶³ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.114; Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri, (1914-1918)*, s.82-83; PRO. FO. 371/3404/57063, Mr. Lockhart (Moscow) to Foreign Office, 29th March 1918.

⁶⁴ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.215, 225, 226.

⁶⁵ Rus ordusunun bölgeden ayrılmasından sonra Erzurum'da tam anlamıyla bir kaos ortamı oluşmuş, şehirde pek çok yönetici ve silahlı grup ortaya çıkmıştı. Bu süreçte Erzurum'daki önemli yönetimlerden biri *Dikran Ağamalyan* tarafından kurulmuştu. Kendisini "Doğu Ermeni Ulusal Konseyi"nin Erzurum Şubesi Başkanı olarak tanımlayan Ağamalyan, şehirdeki askerî cephaneliklerin de genel yöneticisiydi. Erzurum'da Doğu Ermenilerinden oluşan 4600 kişilik iki alayı temsil ediyor, grubuyla beraber bir suç örgütü gibi davranıyordu. Ağamalyan, 1918'in Mart ayı başlarında Ermeni Ordusu Genel Komutanı sıfatıyla Erzurum'a gelen Antranik'i karşılamamış ve ona rapor vermişti. Ağamalyan yönetiminden başka şehirde bulunan diğer grup, birlik ve yetkililer ise şunlardı: 1- Özel kuvvetlere sahip olan Moskova Ermenileri Komitesi yetkilisi, 2- Ermenistan Güvenlik Konseyi ve Batı Ermenileri Konseyi'nin yerel organları, 3- General Odişelidze'nin birliği, 4- Albay Torcom'un birliği, 5- Murad'ın subay alayı, 6- Kiği Birliği, 7- Babert Birliği, 8- Osmanlı ordusunun Dördüncü Birliği. (Osmanlı

Komutanlığına⁶⁶ bağlı olan Ermeni birlikleri tarafından savunulmuştu. Bununla beraber Erzurum cephesinin Genel Komutanı Rus ordusu generallerinden olup, Sarıkamış'ta ikamet eden Gürcü asıllı⁶⁷ *General Odişelidze* idi. Odişelidze'nin kendisi dahi *General Nazarbekov*'a mı, yoksa Kafkasya Genel Komutanı *General Lepetinsk*'ye mi bağlı olduğunu bilmiyordu.⁶⁸ Bazı Ermeniler, General Odişelidze'nin kız kardeşinin eşinin, Türk Komutanı Vehip Paşa ile işbirliği yaptığını düşünüyor, generali hain olarak görüp, onu bertaraf etmek istiyorlardı.⁶⁹

Neticede bu kaos ortamında yönetim Ermenilerce devralınarak Erzurum'da, *Ermeni Asker İttihadi*⁷⁰ adı verilen bir Ermeni yönetimi oluşturuldu. 1918'in Ocak ayında, Balkan Savaşı'nda Bulgar ordusunda subay olarak görev yapan ve Bulgar Ermenisi olduğu bilinen *Albay Torcom*,⁷¹Erzurum Merkez Komutanlığına

ordusuna ait bu birlik Rus işgalinden beri şehirde bulunuyor, askerler sivil elbise giyiyorlardı. (Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.228.)

⁶⁶ Adı geçen komutanlık Kafkasya Seymi'ne bağlıydı. (Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.228.)

⁶⁷ Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, (Erzurum, 1917-1918), s.6.

⁶⁸ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.228.

⁶⁹ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.228.

⁷⁰ İhtilalden sonra Rus ordusunun Erzurum'dan çekilmesinden sonra Ermeniler şehirde devrim yoluyla, *Ermeni Askeri Birliği* diye adlandırdıkları bir birlik oluşturmuşlardı. (Tverdohlebov, *Gördüklerim, Yaşadıklarım*, (Erzurum 1917-1918), s.14.)

⁷¹ Mevcut kaynaklar Torcom'un ayrıntılı bir yaşam öyküsünün yazımı için yeterli değildir. Bir kaynağa göre asıl adı *Arshak Torcomian*'dir. (Barbara Henning, *Narratives of the Ottoman Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts, Continuities and Changes*, University of Bamberg Press, Bamberg, 2018, s.363, dip.1142.) Torcom adı, kaynaklarda Torgom, Torkom, Torcomian, Torgoman ve bazen de Togorman olarak geçmektedir ve Ermeni milletinin efsanevi patriği ve kurucusu olduğuna inanılan Hayk'ın babasının adıdır. (Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.24.) Torcom'un, Bulgar Ermenisi olduğu ve I. Dünya Savaşı esnasında Rus ordusunda albay olarak görev yaptığına ilişkin kayıtlar vardır. (E. M. Halliday, *When Hell Froze Over*, New York, 2001; Tverdohlebov, *Gördüklerim, Yaşadıklarım*, (Erzurum 1917-1918), s.16.) İngiltere'nin Petrograd Büyükelçisi G. Buchanan da 1915 yılına ilişkin yazılarında Torcom'u, "savaş esnasında Rus ordusunda hizmet gören Ermeni asıllı bir Bulgar subayı" olarak tanımlamıştır. (PRO. FO. 371/2485/126836, G. Buchanan, Petrograd to Sir Edward Grey, No: 120, Ağust 26, 1915.) Torcom, I. Dünya Savaşı esnasında İngiliz yetkililerine müracaatla Türkiye'ye karşı "gönüllü Ermeni birliği" oluşturma teklifinde bulunmuş, İngiliz Hükümeti'nin maddi destek sağlaması halinde silah ve cephanelerin Amerika Birleşik Devletleri'nde kolay bir şekilde bulunabileceğini belirtmiş, Torcom'un, Türkiye'ye karşı Balkan, Mısır, İtalya, Fransa, İngiltere ve Amerika'daki Ermenilerden bir Ermeni lejyonu oluşturma teklifi İngiliz basınında önemli bir etki yapmıştır. (PRO. FO. 371/2485/126836, G. Buchanan, Petrograd to Sir Edward Grey, No: 120, Ağust 26, 1915; *The Times*, 19 Ekim 1925, Salı, s.8.) Savaş esnasında Rus ordusu bünyesinde hizmetler görmüş, Bolşevik Devrimi'nden sonraki süreçte Erzurum Merkez Komutanlığı'na atanmış, 1918 Şubatı'nda Erzurum'da Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine General Odişelidze tarafından görevden alınarak Tiflis'e gönderilmiştir. (Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, (Erzurum, 1917-1918), s.16; Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.228.) Torcom'un, bir uzlaşma yapılmaksızın Ermeni bağımsızlığını ilan etmesi Antranik'in de hoşuna gitmemiş, Antranik, Torcom'un rütbesini onbaşılığa indirmiştir. 1918'in Martı'nda Antranik'le beraber tekrar Erzurum'a gelmiş, Erzurum'un Türklere karşı savunulmasında görev almış, şehrin Türkler tarafından ele geçirilmesinden hemen önce Erzurum'u terk etmiştir. (Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.228; Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, (Erzurum, 1917-1918), s.41.) I. Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte "general" unvanını kullanmaya başlayan Torcom'un rütbece nasıl hızlı bir şekilde yükseldiği belli değildir. Bazı kaynaklarda bu durum, onun gerekli ehliyetinden ziyade, becerikliliği ile ilgili bir terfi şeklinde açıklanmıştır. (E. M. Halliday, *When Hell Froze Over*, New York, 2001.) 1919 yılına ilişkin İngiliz Askeri İstihbarat raporlarında ise "kendisini sözde general olarak tanıtan Torcom'un, esasında Bulgar ordusunda yer alan ve Bulgar olarak tanınan bir subay olduğu, gerçekte ise rütbesi

atandı.⁷²Bundan sonra Erzurum merkezli siyasi projeksiyonları açısından sona yaklaştıklarını hisseden Ermeni birlik ve çeteleri Erzurum'un savunmasız ve çoğu kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan Türk halkını katletmeye başladılar. Kendisine bu katliam bilgileri ulaşan III. Türk Ordusu Komutanı *Vehip Paşa*'nın durumu Rus Kafkas Ordusu Komutanı *General Odişelidze*'ye bildirmesi dahi Erzurum'daki kitlesel katliamları sonlandırmadı. Bu katliamlardan biri Erzurum'un Yanıkdere bölgesinde yaşanmış, şehir merkezinden bölgeye götürülen yaklaşık 3000 Türk vahşice katledilmişti.⁷³

Kitlesel katliamlardan sonra Erzurum Merkez Komutanı *Albay Torcom*, Ermenilerin bir kısmı tarafından hain olarak tanımlanan General Odişelidze'yi bertaraf etmek ve Erzurum'daki kargaşa ortamını Ermeni siyasi projesi açısından fırsata çevirmek için 1918 Şubatı'nın 13'ünde şehirde resmi bir tören yaptı ve hükümet binasının üzerine Ermeni bayrağını çektiği suretiyle⁷⁴ 21 pare top atışı eşliğinde, halkın ve askerî birliklerin önünde Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etti. Torcom'un at üzerinde Hükümet Konağı'nın önünden geçtiği ve şehirdeki tüm Ermeni askerî birliklerinin katıldığı bu törende yine Torcom tarafından okunan *Ermeni Bağımsızlık Bildirisi* ile soyut bir siyasi proje uygulamaya konuluyordu. Satır aralarında Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında ciddi tahrifatın olduğu ve

general olmayan bir maceracı olarak bilindiğine” ilişkin kayıtlar vardır. (FO/371/3661/7879, General Maynard, Murmansk to Department of Military Intelligence, January 8th (1919), M. 1971/G.) Esasında Torcom, 1918'de Erzurum'da okuduğu bağımsızlık bildirisinde, askerlerinin kendisini “general” olarak selamladığını kaydetmiş, bundan sonra da “general” rütbesini kullanmaya başlamıştır. Torcom, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki uluslararası kayıt ve belgelerde de kendisinden “general” olarak bahsetmiştir. Savaşın sona ermesiyle birlikte, general rütbesinin yanında, “*Ermeni Askerî Misyon Başkanı*” sıfatını da kullanmaya başlayan Torcom, 1918'de Erzurum'da ilan ettiği Ermenistan'ın bağımsızlığına ilişkin bildiriye 1919 yılının başlarında İtilaf devletlerine göndererek, Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınması için faaliyetlerde bulunmuş, bu dönemde bir Ermeni ordusu oluşturularak bu ordunun İngiliz subaylarının yardımıyla Doğu Anadolu'ya götürülmesini talep etmiş; Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan güçlü bir Ermenistan'ın doğuda İngiliz çıkarlarına da hizmet edeceği doğrultusundaki düşüncelerini İngiliz politik çevreleriyle paylaşmıştır. (PRO. FO. 608/78/1975, British Delegation (Paris) to Foreign Office, February 11, 1919; PRO. FO. 608/78/17440, British Delegation (Paris) to Foreign Office, 8th August 1919; FO/371/3661/7879, A. Torcom to H. E. His Britannic Majesty's Secretary of State for War. Excellency, 6 January 1919, No. 226; FO/371/3661/7879, A. Torcom to H.E. His Britannic Majesty's Secretary of State for War. Excellency, 6 January 1919, No. 226; FO/371/3661/7879, General Torcom, Armenian Military Mission to Colonel Gribbon, No: 227; PRO. FO. 608/78/17440, British Delegation (Paris) to Foreign Office, 8th August 1919.) Torcom'un, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkler lehine yazılar yazan Pierre Loti ile tartışmaya girdiği, bunu daha sonra kişisel bir çatışmaya dönüştürdüğü, hatta Pierre Loti'yi düelloya davet ettiğine ilişkin kayıtlar vardır. (Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.228, Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.640, dip.1.)

⁷² Tverdohlebov, *Gördüklerim, Yaşadıklarım, (Erzurum 1917-1918)*, s.16; Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları*, s.95; Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri, (1914-1918)*, s.83.

⁷³ Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları*, s.96-97.

⁷⁴ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.228.

Torcom'un, şehrin Ermeni ve Türk ileri gelenlerine de imzalatıldığı bu bildiri, şu şekilde kaydedilmişti:⁷⁵

Ermeni Bağımsızlık Bildirisi

Çok sevdiğimiz/kalbimizin bir parçası olan Ermeni Halk Efsanesi, Babil Kulesi'nin⁷⁶ inşa edildiği zamanı, ulusumuzun başlangıcı ve bağımsızlığımızın miladı olarak tanımlar.

Adını taşıdığımız Haig (Hayk)⁷⁷ mağrur Belus'a (Belos)⁷⁸ boyun eğmek istemediği için Babil'den (Babylonia) ayrıldı. Bu despot hükümdar, bizim Nahapet'imizin⁷⁹ peşine düştüğünde Haig (Hayk) cesurca onunla karşılaşmak için öne atıldı ve Ermenilerin Vadisi olarak adlandırılan Van Gölü dolaylarında bulunan Haiotz Tzor'da⁸⁰ hükümdarı (Belus) öldürdü.

Yani halkımızın kökenini yoğuran/şekillendiren güç, bu adalet ve özgürlük fikriydi ve sonuçta bu fikir galip gelmişti.

Fakat ilk/eski Ermeniler özgürlüklerini mücadele ederek/savaşarak sürdürmüşlerdi. Yine yirmi asırdan uzunca bir süre Haçlıların tarihine şanlı sayfalar yazdıran Büyük Ermenistan, Küçük Ermenistan ve dahası Kilikya Ermenistanı, kendilerini organize edip geliştirmek için devamlı surette mücadele etmişlerdir.

Ermeni ulusunun varlığı tek bir sözcükle/kelimeyle özetlenir: Mücadele

Ermenistan'ı saran düşmanların sayıca fazla olması, ara vermeksizin devam eden; çoğunlukla başarıyla sonuçlanan, ama adil olmayan acıklı bir mücadeleyi de beraberinde getirmiştir. Fakat her şeyin bitmiş gibi gözüktüğü, çok feci yenilgi ve

⁷⁵ *The National Archives of United Kingdom, Public Record Office, Foreign Office, 371/366821208, "Armenia: Printed Copy of Armenian Delegation's Note to Allied Powers with Armenian Declaration of Independence", Communicated by General Torcom, 7 February 1919.*

⁷⁶ Tevrat'ta, Kur'an'da ve dünyanın birçok bölgesinde yerel efsanelerde bahsi geçen, Tanrı'ya ulaşmak için inşa edildiğine inanılan kule. (TB)

⁷⁷ Hayk, Ermeni milletinin efsanevi patriği ve kurucusudur. Ermeni inancında "Hayk" kelimesi inanılır ve hakiki anlamında *Babacık*'ı karşılamaktadır. Ermeni tarihçilerine göre Ermeni tarihi, Hayk'tan başlar. Hayk, Hz. Nuh'un torununun torunudur. 130 yaşında iken Babil Kulesi'nin inşasında bulunmuş, kulenin yıkılması üzerine oğulları ve torunlarıyla birlikte Bel'den kaçarak Ermenistan'a gelmiş, Ermeniler de orada kendisinden türemişlerdir. (Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.22, 25.)

⁷⁸ Ermeni efsanesine göre Hayk, Babil Kulesi yıkıldıktan sonra gücü ve maharetiyle kendisine el kaldırmak isteyenlere karşı koyuyordu. Kargaşa sırasında herkes heyecandan kılıcını arkadaşının bağrına daldırıyor, herkes bir başkasına hâkim olmak istiyordu. İnsanoğulları yeryüzüne dağıldıktan sonra takdir edilemeyecek bir kuvvete sahip olan meşhur devler arasında Hayk, cesaret ve cüret ile Belos'un zulmüne silahla karşı koymaya teşebbüs etti. Fakat talih Asurilerin mabudu olduğu söylenen Belos'un yüzüne güldü ve o bütün dünyaya sahip oldu. Devleri de hükmü altına alan Belos, kendisini mabud yerine koyarak herkesin şahsına tapınmasını istedi. Mağrur Hayk bunu reddetti. İnancıya göre Hayk daha sonra Belos'la karşı karşıya gelecek ve onu öldürecektir. (Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.25, 28.)

⁷⁹ Hayk ayrıca *Hayk Nahapet* olarak bilinmekteydi. (TB)

⁸⁰ Van'ın şimdiki Gürpınar nahiyesi/bölgesi. Ermeni efsanesine göre Hayk, Belos'u Ermeni Vadisi anlamına gelen ve Van Gölü kenarında bulunan Hayotstzor'da öldürmüş, Belos'un ordusu arkasına bakmadan kaçmıştı. (Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.28.)

felaket dönemlerinde olduğu gibi, başarı dönemlerinde de inançlarını kaybetmeyen Ermeniler mücadeleden vazgeçmezler.

İşte bu yüzden asırlar boyunca birçok güçlü milletin kendileriyle savaştığı, dünyanın en kadim halklarından biri olan Ermeniler hayatta kalmıştır.

16 Nisan 1375'te, Ermeni varlığının/mülkiyetinin mücevheri ve Ermeni bağımsızlığımızın sığınağı olan Kilikya, düşman süngülerinin egemenliği altına girmiştir.

Gaddar/zalim güce teslim olan, fakat asla bu güce boyun eğmeyen Ermeni halkı, hiçbir zaman kendisini rezil etmemiştir/küçük düşürmemiştir.

Manevi özgürlüklerinden onur duyup, geleceklerinden emin olan Ermeniler, beş buçuk asır boyunca bağımsızlık mücadelesini sürdürmüşlerdir.

Bu mücadelenin son evresi, tüm dünyanın dehşet içinde ürpermesine ve yaşananları (Ermenilerin mücadele azmini) takdir ederek heyecanlanmasına neden olmuştur.

Hiçbir kalem, hiçbir kelime, Ermenilerin son kırk yıl boyunca yaşadığı korkunç işkenceyi/eziyeti tarif edemez. Ermeni halkı, masum kurbanlar olarak, Türk rejiminin barbar yönetimi altında kırk yıl boyunca inlemiştir/figan etmiştir.

Hükümet, tarif edilemeyecek kadar korkunç sistematik katliamlar ve toplu sürgünlerle ulusumuzu yok etmeyi üzerine vazife edinmiştir.

Ermeni kanı, İstanbul Boğazı'nın kıyılarından, Kafkasya sınırlarına; Karadeniz'den Akdeniz'e kadar sel olup akmıştır.

Almanya'nın dünya egemenliği iddiasıyla neden olduğu genel savaşta gönülsüzce kanlı sahneye/alana çekilen Belçika, Polonya, Sırbistan ve Karadağ gibi Ermenistan da dört yıl boyunca acımasızca istismar edilmiştir.

Yüzbinlerce erkek ve kız kardeşimiz alçak bir şekilde katledilmiş, diğerleri ise Suriye ve Mezopotamya'nın çöllerinde ağır bir ölümlerle yüzleşmiştir.

Bir zamanlar refah içerisinde olan Ermenistan toprağı, şimdi viran ve harabeye dönmüştür.

Barbarların kesmek istediğı serpilen/dört başı mağrur orman gibi Ermeni ulusu da merhametsizce/insafsızca kırıp geçirilmiştir.

Bu ulus, çok sayıda çocuğunun, etrafında düşüşünü görmüştür. Fakat ormanın kalan köklerinden diğer tomurcuklar filizlenmiş ve bunlar yemyeşil dallarını hayat dolu bir şekilde gökyüzüne doğru kaldırmışlardır.

Yaşanan tüm adaletsizliğe, tüm toplu katliamlara, tüm ihanetlere ve terk edilmelere rağmen Ermeni ulusunun ölmeye niyeti yoktur.

Bu ulus yaşayacaktır.

Her ne kadar kalplerimiz, gücümüzü felce uğratan büyük Rusya trajedisıyla burkulmuş olsa da, biz Ermeniler yine de ileriye atıldık; her yerden birkaç kişi, halkımızın kederli kalıntılarını savunmak için ata topraklarımıza akın etti. Umudunu kesmeyen, beş yüz elli yıl boyunca acı çekip, kanla yıkanan bu halk, son kurtuluşunu beklemektedir.

Bugün işte o saat/an sonunda gelmiştir.

Ermeni halkı adına; topraklarımızda inancı ve davası için ölenler adına; en kutsal hak, hukuk ve özgürlük ilkeleri adına, ben; Ermeni Birliklerinin Komutanı, Garin (Erzurum) Garnizonu Başkanı Albay Torcom, bugün başınız, yarın sizlerden biri olarak Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan ediyorum.

Yaşasın Ermenistan.

Yaşasın Ermeni ordusu.

Yaşasın Ermeni Ulusu.

Yaşasın büyük ve soylu Müttefikler (İtilaf Devletleri)

Yaşasın onların muhteşem orduları.

Bizim bu yeni doğan bağımsızlığımıza karşı el kaldırmaya cesaret edenlere yazıklar/eyvahlar olsun.

Garin (Erzurum), 31 Ocak/13 Şubat 1918

İmza: Albay Torcom

Bu bildirinin okunma seremonisinden sonra Ermeni birliklerimin kıymetli askerleri beni "Ermenistan'ın İlk Genaralı" olarak selamladılar.

Bu unvanı sevinç ve gururla kabul ediyorum.

İmza: Albay Torcom

Bildiriyi İmzalayanlar:

Garin'de (Erzurum) görev yapan Ermeni Papazı A. Archagouni

Garin'deki (Erzurum) Savunma Konseyi Başkanı S. Ananian

Şehir Delegasyonu ve Ermenistan Savunma Konseyi Üyeleri: O. Arisdaguissian, S. Keklikian, K. Tourigian, S. Abdalian, B. Akhikian, N. Melekian

Şehir Delegasyonu ve Bazı Ermeni Komiteleri Üyeleri: N. Bouloudian, R. Nikailian, D. Aghassi, N. Piroumian

Şehrin Türk toplumunun mümtaz üyeleri: Belediye Konseyi Başkan Yardımcısı Hakkı Paşa, Belediye Konseyi Üyesi Hamdi Efendi.

Orijinal Ermenice metnin gerçek kopyası

Ermeni Askerî Misyonu İdari İşler Başkanı

Yarbay D. Davitian

Ermenileri bu şekilde hareket etmeye yönlendiren sebep, Türk ordusunun Erzurum'a yaklaşmasıydı. Bölgede kalıcı olamayacaklarının farkında olan Ermeniler, daha sonraki süreçte yasal bir zemin işlevi göreceğini düşünerek, Erzurum'da bağımsızlık ilanında bulunup,⁸¹ daha sonra şehirdeki katliam hareketlerini detaylandırmışlardı.⁸²

Esasında Torcom, I. Dünya Savaşı'nın başlarından itibaren "Ermenistan'ın özgürleştirilmesi" meselesi bağlamında Türkiye'nin savaştığı güçlerle işbirliği yapıp, bu uğurda tasarladığı bazı planları uygulamaya koymuştu. Torcom, Ağustos 1915'te, "Ermeni Albayı Torcom" sıfatıyla Petrograd'taki İngiliz Büyükelçisi'ne⁸³ müracaatla, Türkiye'ye karşı gönüllü Ermeni birliği oluşturma teklifinde bulunmuş, İngiliz elçisinin, Ermenilere silah sağlama yolundaki sıkıntı ile cephane kıtlığını, ayrıca Ermenilerin eğitime durumunu ileri sürmesi üzerine, İngiliz Hükümeti'nin maddi destek sağlaması halinde silah ve cephaneleri Amerika Birleşik Devletleri'nde kolay bir şekilde bulabileceklerini belirtmişti.⁸⁴ Torcom'un Türkiye'ye karşı Balkan, Mısır, İtalya, Fransa, İngiltere ve Amerika'daki Ermenilerden bir Ermeni lejyonu oluşturma teklifi ve bu yöndeki planları, İngiliz basınında önemli bir etki yapmış, *The Times* gazetesi, Torcom'un bu projelerini İngiliz kamuoyu ile paylaşmış, Torcom'un, İngiliz yetkililerle planın detayları hakkında görüşmek üzere Londra'ya doğru yola çıktığını belirtmişti.⁸⁵

⁸¹ Ermeniler tarafından benzer tavırlar Milli Mücadele Dönemi'nde Çukurova bölgesinde de sergilenmiş, 1920'nin Mayıs ayında imzalanan kısa süreli Türk-Fransız ateşkesinden bir süre sonra bölgedeki Ermeniler, Mustafa Kemal Paşa'ya bir nota göndermek suretiyle bağımsızlık ilan etmişlerdi. (PRO. FO. 608/278/4840, "Article in Armenian Newspaper Regarding Situation in Cilicia", British High Commission, Constantinople to Earl Curzon of Kedleston, No: 939, 1st July, 1920.) Aynı dönemde Batı Anadolu'da bulunan Yunan işgal güçleri de bölgede tutunamayacaklarını anladıklarında benzer tavırlar sergileyerek 1922'de Batı Anadolu'da İyonya Devleti'nin bağımsızlığını ilan etme fikrine yönelmişlerdi. (Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri, (1919-1926)*, Ankara, 2006, s.275.)

⁸² Tverdohlebov, *Gördüklerim, Yaşadıklarım, (Erzurum 1917-1918)*, s.9-11, 17; Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları*, s.97.

⁸³ İngiltere'nin Petrograd Büyükelçisi G. Buchanan, Torcom'u, "savaş esnasında Rus ordusunda hizmet gören Ermeni asıllı bir Bulgar subayı" olarak tanımlıyordu. (PRO. FO. 371/2485/126836, G. Buchanan, Petrograd to Sir Edward Grey, No: 120, August 26, 1915.)

⁸⁴ PRO. FO. 371/2485/126836, G. Buchanan, Petrograd to Sir Edward Grey, No: 120, August 26, 1915.

⁸⁵ *The Times*, 19 Ekim 1925, Salı, s.8. Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi G. Buchanan'dan İngiliz Dışişlerinde Sir Edward Grey'e gönderilen yazının orijinal kaydı şu şekildeydi: "Captain Torcom, a Bulgarian officer of Armenian origin, who has been serving with the Russian army during the war, called on me yesterday and submitted to me the accompanying scheme for the organization of Armenian volunteers for service against Turkey. He spoke to me at length of all that the Armenians had suffered at the hands of the Turks and of their desire to fight side by side with the Allied Armies against their oppressors. I assured Captain Torcom of my entire sympathy with his scheme but pointed out that there were, in my opinion, many and great difficulties in the way of its realisation. It would be no easy matter to bring all these volunteers together for training purposes and to provide them with the necessary guns, rifles and equipment. Our War Office was at present absorbed in the work of organizing and training our own armies for service at the front and I was afraid that it would be impossible for it to

Dönem itibariyle Torcom'un bu teklifi, İngiliz makamları arasında bazı tartışmaların yaşanmasına sebep olmuş, İngiliz Savaş Bakanlığı çeşitli nedenlerden ötürü İskenderun'a bir çıkartma yapıp, bu çıkartma esnasında Ermenilerden yararlanılması projesini uygun görmese de,⁸⁶ Mısır'daki Ermeni toplumu ile iletişim halinde olan İngiliz Orduları Başkomutanı General John Maxwell, Londra'nın bu görüşüne katılmamıştı. Maxwell tarafından 15 Eylül 1915'de İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener'e gönderilen bir yazıda; "Ermeni isyanlarına yardım için her şeyin yapılması gerektiğini" belirtmiş,⁸⁷ Türkiye'deki Ermeni isyanları Mısır'daki askerî otoriteler için oldukça değerli ve önemli bir hareket olarak algılanmıştı.⁸⁸

Savaşın başlarında Türkiye karşıtı faaliyetleri, İngilizlerle işbirliği bağlamında somutlaşmamış olsa da, savaş esnasında Rus ordusu bünyesinde hizmetler görmeye devam eden Torcom, daha sonra meydana gelen gelişmeleri fırsata çevirip, Erzurum'da siyasi bir yapılanma oluşturmaya çalışmıştı.

Torcom'un 1918'de Erzurum'da Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin gerçekte/pratikte hiçbir anlamı olmadı. Öncelikle bölgenin etnik ve tarihî dokusunun⁸⁹ böylesine soyut bir siyasi projenin yaşamasına imkân vermesi mümkün değildi. Ayrıca yaklaşık iki yıldır işgal altında bulunan tarihî topraklarını işgalden kurtarmak ve bölgedeki Ermeni katliamlarına son vermek istemiyle hareket eden Türk ordusunun şehri geri alması an meselesiydi. Esasında şehirde Ermeni

undertake the extra labour of organising and arming an Armenian Corps. We had, as it was, great difficulty in finding sufficient rifles for our own troops and, as he was aware, the recent Russian reverses were due solely to the shortage in rifles and ammunition. Captain Torcom assured me that the Armenians would have no difficulty in finding guns and rifles in the United States if only His Majesty's Government would provide the necessary funds, and he suggested that it might facilitate matters were he to proceed to London and explain his scheme in greater detail to the War Office. I said that I could not advise his doing so at present. I would forward his scheme to London by the first opportunity and it would be the time enough for him to go there himself when I was in a position to inform him whether or not the War Office approved of it in principle." (PRO. FO. 371/2485/126836, G. Buchanan, Petrograd to Sir Edward Grey, No: 120, August 26, 1915.)

⁸⁶ İngiliz Hükümeti'nin 1915 yılının başlarında oluşturduğu *De Bunsen Komitesi*, Orta Doğu'daki İngiliz menfaat bölgelerinin şekillenmesine yönelik çalışmalar yapmış, Osmanlı Devleti'nin parçalanması durumunda İngiliz menfaat bölgeleri belirlenmiş ve bu alan Akdeniz'den Basra Körfezine kadar geniş bir bölgeyi içine alacak şekilde çizilmişti. Bir Akdeniz limanından Mezopotamya'ya ulaşacak bir demiryolunun, İngiltere'nin bu geniş bölgedeki hâkimiyet kabiliyetini artıracığı düşünülmüş, bu Akdeniz Limanı'nın İskenderun mu yoksa Hayfa mı olması noktasında yapılan tartışmalardan sonra Hayfa üzerinde karar verilmişti. (PRO. CAB, 27/1, British Desiderata in Turkey in Asia, s.11.) Dolayısıyla 1915 yılının başlarında İskenderun, İngiliz menfaat bölgesi tanımlamasının dışındaydı. Bu yüzden İngiliz öncelikleri doğrultusunda dönem itibariyle İskenderun'un işgaline ve bu noktada Ermeni isyan hareketlerinden yararlanmaya sıcak bakılmamıştı. 14 Mart 1915 tarihli İngiliz İmparatorluk Savunma Komitesi toplantısında da İskenderun'un işgalinin İngiltere'nin menfaatine yönelik bir girişim olmadığını altı çizilmişti. (PRO. CAB, 24/1, Committee of Imperial Defence, The War, "The Future Settlement of Eastern Turkey in Asia and Arabia", March 14, 1915, s.13.)

⁸⁷ PRO. FO. 371/2490/130257, Lieutenant General Sir J. Maxwell to Earl Kitchener, No:1831. E, September 10, 1915.

⁸⁸ PRO. FO. 371/2488/59096, Sir H. McMahon (Cairo) to Foreign Office, No: 180, May 12, 1915.

⁸⁹ Konu hakkında İngiliz Savaş Bakanlığınca hazırlanan bir rapor ve buna yönelik değerlendirmeler için bkz. Tolga Başak, "İngiliz Genelkurmay Başkanlığının Ermeni Raporu; Tarihsel ve Etnolojik Açından Ermeniler (5 Nisan 1918)", Ermeni Araştırmaları, 44, (Mayıs-2013), s.187-233.

bağımsızlığına ilişkin siyasi yapılanmalar Rusya'nın bölgeye yönelik emperyal politikalarıyla da uyuşmuyordu. Çarlık Rusyası gibi Bolşevik Rusya da bölgeyi kendi çıkarlarını yapılandıracağı bir hâkimiyet alanı olarak tanımlıyor, bu tanımlamaya ters düşen Ermeni milliyetçiliği ve siyasi projeleri ise ciddiye alınmıyordu.⁹⁰

Bağımsızlık Deklarasyonundan Sonraki Gelişmeler

Ruslar, 1916'da, Doğu Anadolu'nun önemli bölgelerini işgal ettiklerinde, 1915 kararı ile sevk edilmiş Ermenilerin bölgeye dönüp yerleşmelerine izin vermemiş, bölgeyi doğrudan kendi bünyelerine bağlamak için Rusya'dan getirtilen Kazaklarla kolonileştirme faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Rusya'nın politik tavrı, Rus topraklarında mümkün olduğunca az Ermeni bulunması, hatta "Ermenisiz Ermenistan" sloganı doğrultusunda şekillenmişti.⁹¹ Tarihî Rus politikaları,1918 yılının başlarında da değişmemiş, Erzurum'daki Rus Generali Odişelidze, Albay Torcom'un Ermenice okuduğu bildiriyle Erzurum'da Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan ettiğini öğrenince, Torcom'u görevden alarak, Erzurum Kale Komutanlığı ve Ermeni Mahkeme Başkanlığına Rus asıllı⁹² Albay Morel'i tayin etmişti. Albay Morel'in karargâhı çoğunlukla Rus subaylardan oluşuyordu.⁹³ Albay Torcom, General Odişelidze tarafından Tiflis'e sürgüne gönderildi.⁹⁴ Antranik, kendisine danışılmadan ve anlaşma yapılmadan Erzurum'da bağımsızlık ilanında bulunan

⁹⁰ Dönem itibariyle Erzurum'da bulunan Rus Yarbayı Tverdohlebov, yaşananlardan şu şekilde bahsediyor: "... Erzurum Garnizon Komutanlığına Albay Torcom atanmıştı. İşittiğim kadarıyla bir Bulgar Ermenisiydi... Ocak ayının sonunda, eğer yanılmıyorsam 25'inde, Albay Torcom garnizon birliklerine dua töreni ve 22 pare top atışı da yapılan bir geçit resmi düzenletti. O, bunu, garnizonun moralini artırmak ve şehir sakinlerine garnizonun gücünü göstermek ihtiyacı olarak izah etmişti. Ordu Komutanı General Odişelidze'nin de hazır bulunduğu geçit resminde Albay Torcom elindeki not kâğıtlarından bizim bilmediğimiz için hiçbir şey anlamadığımız Ermenice bir konuşma yaptı. Sonradan anlaşıldı ki, bu konuşmasında Albay Torcom, bana söylendiğine göre, Ermeni otonomisini açıkça ilan etmiş. Kendisini de bu otonominin yönetici çarı olarak adlandırmış. Ordu Komutanı (Odişelidze) bunu öğrenince Albay Torcom'u Erzurum'da uzaklaştırdı. Bundan biz, iktidarın (Rusya) her ne olursa olsun Ermeni istiklâli fikrine izin vermediğini anlamıştık." (Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, (Erzurum, 1917-1918), s.16.)

⁹¹ S. Torossian, "Soviet Policy in the Armenian Question", *Caucasian Review*, IV, (Münich, 1957), s. 9-22, s.10-11; Richard G. Hovannisian, "Caucasian Armenia Between Imperial and Soviet Rule the Interlude of National Independence", *Transcaucasia, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Edited by Ronald Grigor Suny, The University of Michigan, 1983, s.260; Manough Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995, s.102-103; Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, (Erzurum, 1917-1918), s.5. Bununla beraber Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesinden bir süre sonra şehirdeki Ermeni nüfusunda artış kaydedilmiş, bir kaynağa göre Erzurum'daki Ermenilerin sayısı 25 bini geçmişti. (Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.230.)

⁹² Albay Morel aslen Rus asıllı olmasına rağmen kendisi Ermeni kolordusunun kurucularındandı ve ismi hep Ermeni ordusu ile birlikte anılmıştı. (Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s.83.)

⁹³ Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, (Erzurum, 1917-1918), s.16,21; Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları*, s.96-97.

⁹⁴ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.228.

Torcom'un rütbesini onbaşılığa indirmiş, bununla beraber yaklaşık 200 askeri emrine vererek onu tekrar Erzurum'u savunmak için yanına almıştı.⁹⁵

Bu gelişmelerden yaklaşık iki hafta sonra Batı Ermenileri Konseyi'nce kendisine Erzurum'u savunma görevi verilip, Ermeni Ordusu Genel Komutanı ilan edilen⁹⁶ Antranik, beraberinde 1000 kişilik bir kuvvet olduğu halde 3 Mart 1918'de Erzurum'a gelerek⁹⁷ şehrin idaresini Albay Morel'den devraldı. Yanında, İşgal Bölgeleri Genel Komiser Yardımcısı *Doktor Zavriyev* de vardı.⁹⁸ Antranik geldikten sonra Morel ve şehirdeki diğer tüm Rus subayları onun emri altına girmişler,⁹⁹ bu arada General Odişelidze tarafından Tiflis'e sürgüne gönderilmiş olan Albay Torcom da Antranikle beraber Erzurum'a gelmişti.¹⁰⁰ Torcom, Antranik'in emriyle, komutası altına verilen askerlerle Erzurum cephesinin sol tarafını tutmak için cepheye gönderilmiş, onun hasta bir vaziyette bu görevi üstlenmesi Antranik'i son derece memnun etmişti.¹⁰¹

Şehre Antranik'in geldiğini duyan Türkler, erkenden dükkânlarını kapayıp evlerine çekilmişler, Ermeniler ise "Yaşasın Antranik" naralarıyla Kars Kapısı'na yönelmişlerdi.¹⁰²

Türk ordusu Erzurum'a girmeden önce şehirde bir Rus topçu birliği¹⁰³ ve yaklaşık 4000 Ermeni askeri bulunuyordu. 1918'in Şubat ayının sonlarında Odişelidze'nin Genelkurmayı ve Karargâhı, Sarıkamış'ın daha güvenli bir bölgesine nakledilmişti. Rus tuğgeneral üniforması ve bu üniforma üzerindeki nişanlarla Erzurum'a gelmiş olan Antranik,¹⁰⁴ Ermeniler arasında kazandığı üne ve efsanevi popülaritesine rağmen şehirde stratejik pozisyonunu güçlendirip, asker ve sivillerin

⁹⁵ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.228.

⁹⁶ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.225.

⁹⁷ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.135.

⁹⁸ Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım, (Erzurum, 1917-1918)*, s.23. Antranik'e ayrıca Albay Zenkiyeviç, Arsen Marmaryan (Vahan Totovents) ve Albay Torcom eşlik ediyordu. Tiflis'teki İngiliz Askeri Misyonu'ndan iki İngiliz subay ise Antranik'e askerî yardımda bulunmak için Bağdat'tan Erzurum'a gelip, Antranik'e refakat etmeye başlamışlardı. (Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.229.)

⁹⁹ Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım, (Erzurum, 1917-1918)*, s.23; Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, s.84; Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları*, s.96.

¹⁰⁰ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.229; Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım, (Erzurum, 1917-1918)*, s.23, 26.

¹⁰¹ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.230.

¹⁰² Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.229.

¹⁰³ 1917 yılının son günlerine doğru Rus Kafkasya Ordusu, ordu komutanının ve başkomutanın izni olmaksızın cepheden çekilmeye başlamış, Erzurum'da da benzer manzaralar ortaya çıkmış, şehirde bulunan Kale Topçu Alayı da orduyla beraber şehri terk etmişti. Erzurum'da Rus topçusundan geriye bir tek Erzurum ve Deveboynu Müstahkem Mevki Topçu Karargâh idare subayları ve çekilen alaydan yaklaşık 40 kadar subay kalmış, şehirde İkinci Erzurum Kale Topçu Alayı teşkil edilmişti. (Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım, (Erzurum, 1917-1918)*, s.14.)

¹⁰⁴ Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım, (Erzurum, 1917-1918)*, s.23.

korku ve endişelerini gideremeyecek,¹⁰⁵ Türk ordusunun şehre yaklaşması üzerine herhangi bir savunma yapamadan şehirden çekilecekti.¹⁰⁶

Askerlerini disipline edemeyip, yaşanan paniği engelleyemeyen Antranik, şehre yönelik başlayan Türk taarruzundan 24 saat sonra şehri boşaltma emri vermişti. Kendilerini korumak için sivilleri ileri süren Ermeni birliklerinin durumu içler acısıydı.¹⁰⁷ Albay Morel ve Albay Torcom da bir şafak vakti atlarına binerek Erzurum'dan ayrıldılar.¹⁰⁸ Antranik'e göre başarısızlığın nedeni, etrafının "vatan hainleriyle" çevrilmiş olmasıydı.¹⁰⁹

Antranik Çelebyan'ın, *Antranik Paşa* adlı eserinde, şehirdeki son günlerinde Antranik ile Torcom arasında geçen bazı konuşmalardan bahsedilerek şunlar kaydediliyor:¹¹⁰

"...Gece yarısından sonra Albay Torcom kanlar içerisinde ulaştı. Yüz yetmiş askerden sadece otuz bir kişi sağ kalabilmişti. Torcom, "Serseri Bejanbekov bana haber vermeden geri çekildi" diye yakınarak Antranik'in odasına girdi. General (Antranik), Torcom'u gördüğüne sevindi. Torcom o gün üç at değiştirmişti, bindiği üç at da öldürülmüştü.

Ön konuşmalardan sonra Albay (Torcom) Generale (Antranik) ne yapmaya karar verdiğini söyler?

"Torcom!" der Antranik; "Sana sırrımı açıklayayım, başkaları bilmesin. Ben bu likidite olmuş genç askerlerle Erzurum surlarında kuşatılmak istiyorum. Bak o zaman bunlara, nasıl ister istemez savaşacaklar. Bizim burada altı ay direnecek stokumuz var. Erzurumlulara sordum, soruşturdum, suyun dağın altından geldiğini ve hiç eksilmediğini öğrendim. Önümüz bahar, cephanemiz o kadar çok ki, askerlerimiz sabah akşam durmadan ateş etse bile dört yılda bitmez. Ekmeği de kontrol altına aldık mı yiyeceğimiz de bize bir yıl yeter. Zaten şehirden yaşlıları,

¹⁰⁵ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.135. Antranik Erzurum'a gelmeden önce Albay Morel'e bir telgraf göndermek suretiyle Erzurum'dan kaçacak tüm korkakları öldürmek için Köprüköy mevkiine makineli tüfekler yerleştirildiğini açıklamış, Antranik'in bu açıklaması Albay Morel tarafından şehirdakilere duyurulmuştu. (Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, (Erzurum, 1917-1918), s.23.)

¹⁰⁶ K. S. Papazian, *Patriotism Perverted*, Boston, 1934, s.40'dan naklen Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, (1914-1918), s.84.

¹⁰⁷ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.135. Tverdohlebov, mevcut manzarayı şu cümlelerle özetlemişti: "Kaçış bir fırtına halindeydi. Fırtına bile bu kadar kısa sürede Erzurum'u bizzat kendilerinin temizlediği gibi Ermenilerden temizleyemezdi. Savunma hatlarında ve şehirde neredeyse hiç ölü ve yaralı Ermeni'nin kalmamış olması gerçeği, her şeyden ziyade, onların nasıl dimdik savunma yaptıklarını ve nasıl uzun süre direndiklerini çok iyi anlatmaktadır. Erzurum'da neredeyse sadece Rus topçu subaylarının esir alınmış olması gerçeği ise Ermenilerin yüksek cesaretine ve asaletine bundan daha kötü şahitlik edemez." (Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, (Erzurum, 1917-1918), s.43.)

¹⁰⁸ Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, (Erzurum, 1917-1918), s.41.

¹⁰⁹ PRO. FO. 371/3284/75611, "Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians", Department of Intelligence to Foreign Office, April 29th, 1918.

¹¹⁰ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.236.

kadınları ve çocukları erkenden uzaklaştırdım. Bu planı durumumuzu öğrendikten sonra kafamda geliştirdim. Sadece burada gençleri tuttum. Tekrardan cepheye gittim. Birinci birliğin askerleri üzerime ateş açtıktan sonra askerleri en az iki gün daha siperde tutma fikrine tekrardan ikna oldum. Sadece iki gün. Osmanlıları şehri kuşatmaya nasıl zorlayacağımı ben biliyorum. Bizim kuvvetlerimiz denesinler bakalım kaçmayı, bakacaklar ki çevrilmişler ve kaçacak yolları da yok.” Antranik bir an sustu. Torcom tebessüm etti. “Bu savaş kendi sonuna yaklaşıyor” dedi Antranik; “Altı aydan uzun sürmez. Almanlar bitti. Genel ateşkes çok yakında. O zaman tüm dünya bizim bayrağımızı Erzurum burçlarında görecektir.”

Torcom, komutanın (Antranik) uyanıklığı ve askerî yetenekleri üzerine hayran kalmıştı ve “Ben seninleyim Antranik!” dedi...

Gece saat dörtte Antranik siperleri gezdi. Askerlerin hemen hemen hepsi kaçmıştı... Erzurum 25 Şubat'ta rezil bir şekilde düştü. Hâlbuki Antranik komutasında 8000 tam teçhizatlı asker, yüzden fazla çalışan top ve ayrıca hesapsız cephane ile erzak mevcuttu.”

Donanımlı Ermenilerin bu süreçte yapabildikleri tek şey şehirdeki etnik temizlik hareketleri sürdürmek olmuştu.¹¹¹ Erzurum'daki trajedi, işgal altındaki topraklarını ele geçirmek isteyen Türk ordusunun 1918 yılının Mart ayı ortalarında Erzurum'a girmesiyle son buldu.¹¹² Erzurum'un düşüşü, Ermenilerin *Türkiye Ermenistanı* veya *Batı Ermenistan* olarak tanımladıkları bölgeyi savunmak için giriştikleri savaşın son bulması anlamına geliyordu. Antranik, Mart ayının ortalarında “bıkkın ve hüzünlü” bir şekilde komutanlıktan istifa ederek Tiflis'e döndü.¹¹³

Türk ordusunun harekâtı esnasında düzenli Türk birliklerinin önünden kaçan Ermeni birlikleri/çeteleri, Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki etnik temizlik hareketlerini taçlandırma fırsatı buldular. Doğu'nun en büyük şehri Erzurum'da,

¹¹¹ Ermeniler, Türk ordusunun Erzurum'a yaklaşmakta olduğu 10-11 Mart'ta şehirdeki erkeklerin tamamını toplayarak bunları şehrin çeşitli bölgelerinde katletmişler, şehirde tam anlamıyla bir insanlık suçu işlenmişti. (Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları*, s.97-103.) Richard Hovannisian, “*Armenia on the Road to Independence*” adlı eserinde, Türk ordusunun taarruzuyla beraber Erzurum'dan çekilen Ermenilerin hareket tarzını şu cümlelerle tanımlıyor: “*The frenzied (Armenian) troops and bands retreating from Erzurum killed any Moslems falling into their hands and burned the Turkish villages that lay in their path.*” (Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.135.)

¹¹² PRO. FO. 371/3301/75682, Summary of information contained in recent telegrams from American Consul at Tiflis (April 9 1918); PRO. FO. 371/3404/57063, Mr. Lockhart (Moscow) to Foreign Office, March 29th 1918. General Nazarbekov tarafından hazırlatılan bir rapora göre Erzurum'da 32 ton dinamit 65 ton barut ve çok sayıda silah, yiyecek ve giyecek malzemesi bırakılmıştı. Nazarbekov, tüm şehri ve Müslüman sakinlerini yok edeceğinden şehirde patlayıcıların ateşlenmesini engellediğini kaydederken, General Odişelidze, şehrin düşüşünden önce Türk komutanı ile bir anlaşma yapıldığından bahsedip, şehirdeki materyallerin tahliye edilmesine izin verildiğini ifade ediyor. (Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.135.)

¹¹³ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.137. Antranik, istifasını bizzat General Nazarbekov'a göndermiş, daha sonra üzerindeki general üniformasını çıkararak, “fedailerin giydiği haki renkli elbiseler” giymişti. Bundan sonraki planı Türklere karşı Zangezur dağlarında savaştı. (Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.245.)

sadece şehir merkezinde yaklaşık 8000 Türk katledilmiş, ordunun şehri ele geçirmesini takip eden ilk sekiz gün içinde, 2127 erkek cesedi toprağa gömülmüştü.¹¹⁴

Bu süreçte bölgenin gerçekleriyle uyuşmayan Ermeni siyasi projeleri ve bu projeleri kendi emperyal çıkarları için kullanan güçlerin askerî ve politik tavırları, tüm Doğu Anadolu ve Kafkasya gibi Erzurum'un da Türk-İslam motifli tarihî dokusunu tahrip etmiş, şehirde emsalsiz trajedilerin yaşanmasına neden olmuştu.

Erzurum'un I. Dünya Savaşı'ndaki işgal yıllarının son günlerinde, şehirde Albay Torcom tarafından seslendirilen Ermeni bağımsızlık bildirisi ise dönem itibarıyla Erzurum'da meydana gelen gelişmeler neticesinde anlamsız kalmış, bununla beraber adı geçen bu bağımsızlık bildirisi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra da uluslararası kayıtlarda/ajandalarda yer bulmuştu.

1918 yılı başlarında Torcom tarafından Erzurum'da kaleme alınıp ilan edilen *Ermeni Bağımsızlık Bildirisi*, savaştan sonra uluslararası siyasi zeminlerde değerlendirilmeye çalışılmış; orijinali Ermenice olan bildirinin İngilizce ve Fransızca nüshaları, 28 Aralık 1918'de *General Torcom*¹¹⁵ tarafından ABD Başkanı Wilson'a gönderilmiştir.¹¹⁶ Daha sonraki süreçte, "*Paris'teki Ermeni Delegasyonunun Askerî Danışmanı*" ve "*Ermeni Askerî Misyon Başkanı*" haline geldiği anlaşılan Torcom,¹¹⁷ bağımsızlık bildirisinin İngilizce kayıtlarını İngiliz Dışişleri Bakanlığı¹¹⁸ ve İtilaf devletleriyle de paylaşmış; bu kayıtlarla dönem

¹¹⁴ Justin McCarthy, Carolyn Mearthy, *Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question*, s.57-58. Erzurum'un kurtarılışından sonra polis müdür vekili tayin edilen Kantarcı zade Hacı Mustafa, şehirde katledilmiş olan insanların sayısını 9562 olarak kaydetmişti. (Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları*, s.98.) Erzurum'da Ermeniler tarafından katledilen Türklerin sayısını 13.273 olarak veren bazı kaynaklar da vardır. (Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, (1918-1919), s.97.)

¹¹⁵ 1918'de Erzurum'da bağımsızlık ilanında bulununcaya kadar "albay" olarak anılan ve adı geçen bağımsızlık bildirisi metnini de "Albay Torcom" şeklinde imzalayan Torcom, bildiri metnine düşülen kayıtlarla da ifade edildiği gibi, bağımsızlık ilanından sonra Ermeni askerlerinin kendisini general olarak selamladığını ifade ile bundan sonra "general" rütbesini kullanmaya başlamış, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki uluslararası kayıt ve belgelerde de kendisinden "general" olarak bahsetmiştir/bahsedilmiştir.

¹¹⁶ *Türk Tarih Kurumu Mikrofilm Arşivi, General records of the American commission to negotiate peace 1918-1931 [mikroform]. Vol. 514: Turkey, social matters (pt.), economic matters, industrial matters, other matters, Armenia (pt.);* Yer Numarası: M/0292-11, Yayın Bilgisi: Washington: National Archives (USA), 1970, Belge No: 867B.00/20, General Torcom ve Başkan Wilson arasındaki 28.12.1918 tarihli yazışma; "Armenian indepenence proclamation act at Garine (Erzeroum) the 31st January-13th February, 1918: in the presence of the troops, the population, and the provincial delegates of Armenia, 4 s. Acte de proclamation de l'independance Armenienne a Garine (Erzeroum) le 31 Januier-13 Fevrier 1918 en presence des troupes, de la population et des deputes provinciaux Armeniens / Le General Torcom, Londres, 1918, 5 s."

¹¹⁷ *PRO. FO. 608/78/1975*, British Delegation (Paris) to Foreign Office, February 11, 1919; *PRO. FO. 608/78/17440*, British Delegation (Paris) to Foreign Office, 8th August 1919.

¹¹⁸ General Torcom, 1918 Ermeni Bağımsızlık Bildirisi'ni 1 Ocak 1919'da İngiliz Dışişleri Bakanlığına iletmişti. (*FO/371/3661/7879*, A. Torcom to H. E. His Britannic Majesty's Secretary of State for War. Excellency, 6 January 1919, No. 226.)

itibariyle tekrar gündeme getirilen *Büyük Ermenistan Projesi*'ne Erzurum merkezli hukukî bir alt yapı oluşturulmaya çalışılmıştı.

Anlaşıldığı kadarıyla Torcom, I. Dünya Savaşı esnasındaki Türkiye karşıtı faaliyetleri ve “Ermenistan’ın özgürleştirilmesine” yönelik uğraşlarına savaştan sonra da devam etmişti. 1919’un başlarında, dosyasında 1918’de Erzurum’da ilan ettiği Ermenistan’ın bağımsızlığına ilişkin bildiri de olduğu halde İngiltere’ye giden Torcom, 6 Ocak 1919’da İngiliz Savaş Bakanlığı’na iletildiği bir yazıyla, 13 Şubat 1918’de Erzurum’da ilan edilen *Bağımsız Ermenistan*’ın tanınması için İngiliz Hükümeti’nin yardımını istemişti. Torcom, İngiliz ordusu ve İngiliz dominyonlarında bulunan tüm Ermenilerin bir ordu bünyesinde/formatında bir araya getirilip, oluşturulan bu Ermeni ordusunun İngiliz subaylarının yardımıyla Ermenistan’a¹¹⁹ götürülmesini istiyordu. İngiliz Hükümeti ve Savaş Bakanlığı’nın kendisini desteklemesi halinde, İtilaf ülkeleri, Kanada, Mısır, Suriye, Mezopotamya ve Amerika’daki Ermenilerden de birlikler oluşturabileceğini ifade eden Torcom, gerekli önlemlerin alınıp, bölgedeki Ermenilerin bir araya getirilmesi için Novorossisk civarındaki Karadeniz sahilleri ile Kafkasya’nın kuzey kesimine bir İngiliz askerî heyeti gönderilmesini istemiş; bu hususta İstanbul, Romanya ve Bulgaristan’daki Ermenilerden de yararlanabileceğini kaydetmişti. Yardım edilmemesi halinde Ermenistan’ın yok olacağını ve İngiliz subayların desteğiyle bir an evvel bir Ermeni ordusunun oluşturulması gerektiğini düşünen Torcom, *Ermenistan* olarak tanımladığı Doğu Anadolu’daki “Türk katillerini” bölgeden çıkartmaya yemin ettiklerini ifade ile kendisini İngiltere’ye getiren amacın bu olduğunu kaydetmişti.¹²⁰

Torcom, İngiliz Dışişleri’yle de temasa geçerek, Dışişlerinden Ermeni birliklerinin eğitim ve organizasyonu için yetkililer göndermesini istemiş,¹²¹ aynı zamanda Karadeniz’den Akdeniz’e uzanan güçlü bir Ermenistan’ın doğuda İngiliz çıkarlarına hizmet edeceği doğrultusundaki düşüncelerini İngiliz politik çevreleriyle paylaşmıştı.¹²²

Torcom’un, İngiliz askerî otoritelerine iletildiği teklifler, 14 Ocak 1919’da İngiliz Askerî İstihbaratı tarafından İngiliz Dışişlerine iletilmiş, bununla beraber adı

¹¹⁹ Doğu Anadolu’yu kastediyor.

¹²⁰ PRO. FO/371/3661/7879, A. Torcom to H.E. His Britannic Majesty's Secretary of State for War. Excellency, 6 January 1919, No. 226; FO/371/3661/7879, General Torcom, Armenian Military Mission to Colonel Gribbon, No: 227.

¹²¹ PRO. FO. 608/78/1975, British Delegation (Paris) to Foreign Office, February 11, 1919.

¹²² PRO. FO. 608/78/17440, British Delegation (Paris) to Foreign Office, 8th August 1919. Torcom, “general” unvanı ve “Londra’daki Ermeni Askerî Misyonu Başkanı” sıfatıyla Türkiye ve Kafkasya’ya geri dönen Ermenilerin organizasyon ve istihdamı için de detaylı bir plan hazırlamıştı. Torcom’a göre Ermeni birliklerinin Kafkasya’ya varışı, İngiliz askerî işgal gücünün bölgeden daha erken bir tarihte çekilmesine imkân verecek, ayrıca bu birlikler Erivan Ermeni Hükümeti’nin güçlendirip, Ermenilerin Kars, Erzurum ve Van’da hâkimiyetlerini tesis etmelerine yardımcı olacaktı. Bununla beraber İngiliz yetkilileri Torcom’un planına aldırış etmediler. (Christopher J. Walker, *Visions of Ararat, Writings on Armenia*, London, New York, 2005, s.123-124.)

geçen yazıya, Torcom ve teklifleri hakkında olumlu kayıtlar düşülmemiştir. İngiliz Askerî İstihbaratı, olumsuz referanslarından dolayı Torcom'a bir taahhütte bulunulmamasını; onun, dünyada bulunan tüm Ermenilerin bir ordu bünyesinde bir araya getirilmesine ilişkin teklifinin de deniz sevkiyatı gerektirdiğini ifade ile oluşturulması teklif edilen Ermeni ordusunun da tam olarak hangi amaç için kullanılacağı belli olmadığını kaydetmişti.¹²³ Adı geçen yazıya, Torcom hakkında İngiliz Askerî İstihbarat raporlarında yer alan bazı kayıtlar da eklenmiş, buna göre kendisini sözde general olarak tanıtan Torcom'un, esasında Bulgar ordusunda yer alan ve Bulgar olarak tanınan bir subay olduğu, gerçekte ise rütbesi general olmayan bir maceracı olarak bilindiği dipnotu düşülmüştü.¹²⁴

İngiliz Hükümeti, dönem itibarıyla Torcom'un İngiliz politikalarıyla da uyuşmayan tekliflerini ve Torcom'u ciddiye almadı. Esasında Torcom'u ve tekliflerini ciddiye almak demek, I. Dünya Savaşı esnasında propaganda malzemesi ve askerî güç olarak kullanılan, savaştan sonra ise bütün yönleriyle ABD'ye veya Milletler Cemiyeti'ne havale edilemeye çalışılan Ermeni sorununun devasa yükümlülükleri altına girilmesini gerektiriyordu ki; bu durum savaş sonrası İngiliz politik ajandasıyla uyuşmuyordu.¹²⁵

Torcom'u nazik bir şekilde pasifize etmek İngiliz Dışişleri'ne düştü. 7 Şubat 1919'da İngiliz Dışişlerinden Torcom'a gönderilen yazıda, Ermenistan'ın geleceği ile ilgili tüm sorunların Paris'te tartışılıyor olduğu; dolayısıyla bu konuda bağımsız hareket etmenin sadece karışıklıklara neden olacağı, bu durumun da neticede Ermenistan'a zarar vereceği kaydedilmişti.¹²⁶

Neticede, Ermeni temsilci ve önderlerinin yoğun uğraşlarına rağmen I. Dünya Savaşı yıllarında olduğu gibi savaştan sonraki dönemde de bölge gerçekleriyle uyuşmayan soyut Ermenistan projesi hayat bulmamış, tüm bu emperyal plan ve projelerin önüne başta Erzurum olmak üzere, *Vilayat-ı Şarkıyye'nin* tümünü *anavatan* olarak tanımlayan Türk milletinin "Milli Mücadele Hareketi" çıkmıştı.

Sonuç

19. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren emperyalist güçler tarafından Türkiye'ye karşı kullanılmak üzere politize edilen ve bölgelerinde çoğunluğu teşkil ettikleri için Osmanlı Devleti'nden ayrılma amacına yönelik Sırp, Yunan ve Bulgar meseleleri gibi değerlendirilmek istenen Ermeni sorununun, çok uluslu bir imparatorluğun çözülme sürecinde ulus devlet oluşturmayı hedefleyen milliyetçi akımlardan farklı özellikleri bulunmaktaydı. Türkiye Ermenilerinin belirli bir yörede

¹²³ PRO. FO/371/3661/7879, War Office to Foreign Office, 14 January 1919, 1202/13 M.I.2.

¹²⁴ PRO. FO/371/3661/7879, General Maynard, Murmansk to Department of Military Intelligence, January 8th (1919), M. 1971/G.

¹²⁵ İngiltere'nin I. Dünya Savaşı ve sonrası dönemde Ermeni sorununa yönelik politik ve askeri tavırları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası, (1830-1923)*, İstanbul, 2008.

¹²⁶ PRO. FO/371/3661/16184, Foreign Office to Torcom, February 7 1919.

nüfus çoğunluğunu oluşturacak yoğunlukta yerleşik olmamaları, böylece ulus devlete dönüşme sürecinin önemli bir koşulunu yerine getirmekten uzak oluşları; Ermeni ayaklanmalarının, bir halkın imparatorluk yönetimine başkaldırısından çıkıp, aynı toprakları paylaşan halklar arası bir çatışmaya ve katliamlara dönüşmesi; terörün yöntem olarak belirlenmesi; olayların daha sonra Osmanlı Devleti'nin dış güçlerle savaşıacağı bir dönemde yoğunluk kazanması; dış güçlerle yapılan işbirliği ve Ermeni çetelerince icra edilen etnik temizlik hareketlerinin oluşturduğu trajik durum Ermeni sorununun başlıca özelliklerindendi.

Ermeni sorununda göz ardı edilen en önemli husus, Türkiye Ermenilerinin hiçbir bölgede çoğunluğu oluşturamadıkları gerçeğiydi. Bu durum Ermeni çete ve militanlarının 19. Yüzyıl'ın ikinci yarısından başlayarak gizli dernekler/örgütler kurup ayaklanmalarına ve katliam pratiğiyle siyasi projeleri için zemin hazırlama eylemlerine neden olmuştu. Bu noktada Ermeni hareketliliğinin temel gayesi, bölgedeki demografik yapıyı değiştirecek eylemler ile nüfusun % 15'ini bile oluşturamadıkları Doğu Anadolu'da özerk veya bağımsız/yarı bağımsız bir Ermeni bölgesi meydana getirmektir. Bu noktada Avrupa'nın ilgi ve müdahalesi Ermeni örgütleri için önemli bir hale gelmiş, bu durum karşılıklı kullanma ve kullanılma noktasında emperyalist güçlerle Ermeni çete ve militanlarını ortak bir çizgide buluşturmuştu. Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz bölgeleri oluşturmak isteyen Avrupalı güçler, Ermenileri bir araç olarak kullanırken, Ermeniler de siyasi programlarında Avrupa'nın desteğini elde edebilmek için büyük çaba sarf etmişlerdi. 19. Yüzyıl'ın sonlarında başlayan bu birliktelik süreci Osmanlı bünyesindeki bazı Ermenilerin I. Dünya Savaşı esnasında İngiliz, Rus ve Fransız uniformaları giyerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmalarına sebep olmuş, savaş ortamı Ermeni milis güçleri ve çetelerince Ermeni siyasi projesinin inşası için ciddi bir fırsat olarak algılanmıştı.

Bu süreçte Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Türk ve Müslüman unsurlara yönelik kitlesel katliamlar/etnik temizlik hareketleri icra edilmiş, bölgede Erzurum'suz bir Ermenistan inşasının mümkün olmayacağını düşünen Ermeniler, Garin/Garine olarak isimlendirip, "başkent" olarak tanımladıkları Erzurum'u siyasi projelerinin anahtarı olarak görmeye başlamışlar, neticede savaş esnasında ve özellikle de 1917 yılı sonları ve 1918 yılı başlarında Ermeni milisleri ve çetelerince icra edilen kitlesel katliamlara tanıklık eden şehirlerden biri de Erzurum olmuştu. Bu süreçte şehrin Türk ve Müslüman unsurları ciddi bir trajediye maruz kalmışlar, I. Dünya Savaşı'nın son yılı içerisinde Erzurum'daki Ermeni askerî yönetiminin şehirde Ermeni bağımsızlığı ilan edilmiş, böylelikle 19. Yüzyıl'dan beri ajandası oluşturulan soyut bir siyasi proje uygulamaya konulmaya çalışılmıştı.

Esasında bölgede kalıcı olamayacaklarının farkında olan Ermeniler, daha sonraki süreçte yasal bir zemin işlevi göreceğini düşünerek, Erzurum'da bağımsızlık ilanında bulunmuşlarsa da bu durumun gerçekte/pratikte hiçbir anlamı olmamıştır. Öncelikle bölgenin etnik ve tarihî dokusunun böylesine soyut bir siyasi projenin

yaşamasına imkân vermesi mümkün değildi. Ayrıca yaklaşık iki yıldır işgal altında bulunan tarihî topraklarını işgalden kurtarmak ve bölgedeki Ermeni katliamlarına son vermek istemiyle hareket eden Türk ordusunun şehri geri alması an meselesiydi. Şehirde Ermeni bağımsızlığına ilişkin siyasi yapılanmalar Rusya'nın bölgeye yönelik emperyal politikalarıyla da uyuşmuyordu. Çarlık Rusyası gibi Bolşevik Rusya da bölgeyi kendi çıkarlarını yapılandıracağı bir hâkimiyet alanı olarak tanımlıyor, bu tanımlamaya ters düşen Ermeni siyasi projeleri ise ciddiye alınmıyordu.

Erzurum'daki trajedi, işgal altındaki topraklarını ele geçirmek isteyen Türk ordusunun 1918 yılının Mart ayı ortalarında şehre girmesiyle son buldu. Bu durum, Ermenilerin Türkiye Ermenistanı veya Batı Ermenistan olarak tanımladıkları bölgeyi savunmak için giriştikleri savaşın son bulması anlamına geliyordu. Bu süreçte bölgenin gerçekleriyle uyuşmayan Ermeni siyasi projeleri ve bu projeleri kendi emperyal çıkarları için kullanan güçlerin askerî ve politik tavırları, tüm Doğu Anadolu ve Kafkasya gibi Erzurum'un da Türk-İslam motifli tarihî dokusunu tahrip etmiş, şehirde emsalsiz trajedilerin yaşanmasına neden olmuştu.

Erzurum'un I. Dünya Savaşı'ndaki işgal yıllarının son günlerinde, şehirde seslendirilen Ermeni bağımsızlık bildirisi, savaştan sonra da uluslararası kayıtlarda/ajandalarda yer bulmuş, siyasi zeminlerde değerlendirilmeye çalışılmıştı. Orijinali Ermenice olan bildirinin İngilizce ve Fransızca nüshaları, 28 Aralık 1918'de "General Torcom" tarafından ABD Başkanı Wilson'a, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na iletilmiş; bu kayıtlarla dönem itibarıyla tekrar gündeme getirilen Büyük Ermenistan Projesi'ne Erzurum merkezli hukukî bir alt yapı oluşturulmaya çalışılmıştı. Neticede, Ermeni temsilci ve önderlerinin yoğun uğraşlarına rağmen, I. Dünya Savaşı yıllarında olduğu gibi savaştan sonraki dönemde de bölge gerçekleriyle uyuşmayan soyut Ermenistan projesi hayat bulmamıştı.

Kaynakça

Arşivler

The National Archives of United Kingdom, Public Record Office

The Parliamentary Archives, House of Lords Record Office, Lloyd George Papers

Türk Tarih Kurumu Mikrofilm Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Yayımlanmış Kaynaklar

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906-1918, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 23, Ankara, 1995.

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VIII, 1920, Edited by Rohan Butler, M.A. and J. P. T. Bury, M.A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, II, (1914-1919) (1919-1921), Ankara, 2001.

İngiliz Kabine Tutanakları, 1915, 1917, 1920.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915-1920), Ankara, 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri, III, (1907-1921), Ankara, 2006.

The Armenian Question Before The Peace Conference, "A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919", *The Armenian Review*, Vol: XXVII, No: 3-107, (Autumun 1974), s.227-259.

The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View, Published by The National Congress of Turkey, Constantinople, 1919.

Kitap ve Makaleler

Aslan, Betül, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, (Hatıralar, Belgeler, Kazılar), Erzurum, 2004.

Başak, Tolga, "Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919), Atatürk Üniversitesi, *Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/45, (Aralık-2010), s.29-67.

Başak, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası, (1830-1923)*, İstanbul, 2008.

Başak, Tolga, "İngiliz Genelkurmay Başkanlığının Ermeni Raporu; Tarihsel ve Etnolojik Açından Ermeniler (5 Nisan 1918)", *Ermeni Araştırmaları*, 44, (Mayıs-2013), s.187-233.

Başar, Zeki, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara, 1974.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: 3, Kısım: 4, 1914-1918 Genel Savaşı, Ankara, 1991.

Busch, Briton Cooper, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*, New York, 1976.

Carr, E. H., *Bolşevik Devrimi I*, Çeviren: Orhan Suda, İstanbul, 1989.

Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa*, Ermeniceden Türkçeye Çeviren: Mariam Arpi, Nairi Arek, İstanbul, 2003.

Demirel, Muammer, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri, (1914-1918)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri, (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra), Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

Ermeni Komitelerinin Amâl ve Hareket-i İhtilaliyesi, İstanbul, 1332 (1916)

Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Tercüme: Azmi Süslü, Ankara, 1986.

Evans, Stephan F., *The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-38*, The Eothen Press, 1982.

Feigl, Eric, *A Myth of Terror: Armenian Extremism: Its Causes and Its Historical Context*, Salzburg, 1986.

Gazigiray, A. Alper, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982.

Gürün, Kamuran, *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, London, İstanbul, 1985.

Halliday, E. M., *When Hell Froze Over*, New York, 2001.

Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, Çeviren: Şerif Erol, İstanbul, 1996.

Henning, Barbara, *Narratives of the Ottoman Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts, Continuities and Changes*, University of Bamberg Press, Bamberg, 2018.

Hocaoğlu, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976.

Hopkirk, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1995.

Hovannisian, Richard G., "Caucasian Armenia Between Imperial and Soviet Rule the Interlude of National Independence", *Transcaucasia, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Edited by Ronald Grigor Suny, The University of Michigan, 1983, s. 259-291.

Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967.

İlter, Erdal, *Armenian and Russian Oppressions, (1914-1916), (Testimonies of Witnesses)*, Ankara, 1999.

- İlter, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara, 1999.
- Karakoç, Ercan, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terör Örgütü, (Hınçak-Taşnak'tan Asala ve Jcag-Ara'ya)*, İstanbul, 2009.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Atrocities Committed by the Armenians in Kars and its Vicinity*, Ankara, 1999.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri, (1919-1926)*, Ankara, 2006.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Ankara, 1998.
- McCarthy, Justin; MCarthy, Carolyn; *Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question*, Washington, 1989.
- Montgomery, Alan Everard, *Allied Policies in Turkey From the Armistice of Mudros, 30th October, 1918 to the Treaty of Lausanne, 24th July, 1923*, Phd., London Universty, 1969.
- Nalbandian, Ziazan Louise, *The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century: The Origins and Development of Armenian Political Parties*, Phd, Stanford University, USA,1958.
- Öke, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Ankara, 1991.
- Papazian, K. S., *Patriotism Perverted*, Boston, 1934.
- Pasdermajian, H., *Histoire De L'Arménie*, Paris, 1986.
- Rustem Bey, Ahmed, *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne*, Imprimerie Staempfli&cie, Berne, 1918.
- Rüstemhanlı, Tenzile, *Ermeni Mezalimi, Türk-Müslüman Soykırımı*, İstanbul, 2009.
- Selvi, Haluk, "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, I, Ankara, 2003, s.459-473.
- Selvi, Haluk, *I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2004.
- Somakian, Manough Joseph, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995.
- Sonyel, Salahi R., *Falsification and Disinformation, Negative Factors in Turco-Armenian Relations*, Ankara, 2000.
- Sonyel, Salahi R., *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara, 2000.

Sonyel, Salahi R., *The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy*, Published by K. Rustem&Brother, London, 1987.

Süslü, Azmi, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987.

Şahin, Enis, *Türk-Ermeni İlişkileri, Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri, 1918*, İstanbul, 2005.

Torossian, S., "Soviet Policy in the Armenian Question", *Caucasian Review*, IV, (Münich, 1957), s.9-22.

Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1962.

Türküzü, Halil Kemal, *Armenian Atrocity According to Ottoman and Russian Documents*, Ankara, 1986.

Tverdohlebov, *Gördüklerim, Yaşadıklarım, (Erzurum 1917-1918)*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.

Walker, Christopher J., *Visions of Ararat, Writings on Armenia*, London, New York, 2005.

Yavuz, Nurcan, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara, 1995.

Yerasimos, Stefanos, *I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Ankara, 2002.

Yüksel, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2006.